

УДК 27-36КИР/МЕФ:[82-94+82-97](437.31)“11/12”

**КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ
В ІСТОРИЧНІЙ ТА ЕКЛЕЗІАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ БОГЕМІЇ XII–XIII ст.*****Частина 1****Остап КАРДАШ**

*Карпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра всесвітньої історії,
Центр медієвістичних студій,
вул. Шевченка, 57, 76018, Івано-Франківськ, Україна
e-mail: ostap.kardash@gmail.com
DOI: 10.15330/gal.38.27-61
ORCID: 0000-0002-4250-6187*

Стаття присвячена проблемі репрезентації слов'янської традиції святих Кирила й Мефодія в історичній та церковній пам'яті середньовічної богемської спільноти, що належала до сфери культурного впливу латинського Заходу. Шляхом текстологічного аналізу «Богемської хроніки» першого найдавнішого офіційного хроніста і вишеградського каноніка Козьми Празького, чотирьох його пізніших продовжувачів – грядішського, богемського анналістів, сазавського монаха-хроніста XII ст., так званого «Висновку збирача» («Епілогу»), а також «Хроніки» Мартіна Опавського і низки агіографічних текстів святопрокопського і кирило-мефодіївського циклу XIII ст. прослідковано трансформацію образів обох солунських братів і їх місійного сподвижництва в офіційному історичному та агіографічному дискурсах періоду Пржемислідів XII–XIII ст. Автор доходить висновку, що впроваджена близько 994 р. монахом Християном версія хрещення моравським «єпископом» Мефодієм перших богемських князів стала одним із центральних сюжетів, а також основоположною ідеєю великоморавського і кирило-мефодіївського походження ранньобогемської церковної організації і державності – як для офіційного історіографічного, так і для агіографічного латиномовного наративів Пржемислідів. Якщо в історичній пам'яті богемців, репрезентованій згаданими хроніками й анналами, свв. Кирило і Мефодій поставали переважно окремо і диференційовано, а не як культова пара, то в уявленнях авторів агіографічних легенд, створених в умовах інституалізації Богемського королівства з початку XIII ст., обох місіонерів зображено як апостолів слов'ян з локалізацією єпископської резиденції Кирила в давньоморавському Велеграді та акцентуванні уваги на християнізаторській діяльності Мефодія у володіннях Пржемислідів. Однак порівняно з описами діянь латинського духовництва у володіннях Пржемислідів, кирило-мефодіївські історичні та агіографічні сюжети XII–XIII ст. характеризуються своєю змістовою фрагментарністю та іноді інформаційною розбіжністю. З іншого боку, за правління останніх королів з династії Пржемислідів, Вацлава II і Вацлава III, якщо вірити свідченням їхнього сучасника, збраславського хроніста Петра Житавського, кирило-мефодіївська традиція з виміру суто історичної та еклезіальної пам'яті почала частково переходити до обмеженої «придворної» літургійної практики.

Ключові слова: Кирило, Мефодій, Богемія, кирило-мефодіївська традиція, латинізація, історична пам'ять, церковно-інтелектуальне середовище, історіографія, агіографія.

* Висловлюю щире подяку за допомогу в пошуку матеріалів до цієї статті професорові кафедри всесвітньої історії, директору Центру медієвістичних студій факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника Мирославу Волощуку, старшому науковому співробітнику відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України Валерію Земі, провідному науковому співробітнику науково-дослідного відділу Національного заповідника «Давній Галич», провідному фахівцю Центру медієвістичних студій Андрієві Петрашу, а також випускнику аспірантури факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника Володимирові Сухоручку.

Історіографія та коротка постановка проблеми

Кирило-мефодіївська і великоморавська традиції в історичній та еклезіальній пам'яті середньовічних богемців як багатогранне культурне явище здавна привертали увагу дослідників. Ґрунтовні наукові студії означених традицій у контексті історичної пам'яті та церковної рецепції середньовічної Богемії (XII–XIII ст.) сягають початку XX ст., коли 1903 р. з-під пера чеського дослідника Йозефа Пекажа з Праги накладом вийшло перше джерелознавче дослідження аґіографічних текстів кирило-мефодіївського, святолюдмільського і святовацлавського циклів. Автор зосередився, в основному, на компаративному аналізі кирило-мефодіївських сюжетів Християнної легенди кінця X ст. та інших, пізніших аґіографічних текстів про солунських братів, свв. Людмилу, Вацлава та Прокопа¹.

У 40–70-х рр. XX ст. винесена в заголовок статті проблематика частково привернула увагу історика чеської діаспори Френсіса Дворніка (Прага, Чехія; Дамбартон Оукс, Гарвард, США) на тлі його багаторічних славістичних, візантійських і кирило-мефодіївських студій². Натомість в умовах розвитку чехословацької медієвістики середини XX ст. аґіографічні легенди про св. Прокопа, що містили, зокрема, й кирило-мефодіївські сюжети, вивчав Вацлав Халоупецький (Детеніце), котрий здійснив їхній історичний аналіз та джерелознавчу критику³. Упродовж 1960–1980-х рр. великоморавській і кирило-мефодіївській церковній та літературній традиціям в інтелектуальному житті й писемній культурі середньовічної Богемії присвятили свої окремі праці Франтішек Граус (Брно, Чехія; Базель, Швейцарія)⁴, Мілан Копецький (Брно)⁵ і Душан Тжештик (Прага)⁶.

Серед російських діаспорних істориків у 1930-х рр. кирило-мефодіївські впливи в культурно-релігійній традиції держави Пржемислідів у контексті русько-богемських історичних зв'язків X–XIII ст. певною мірою висвітлив Антоній Флоровський (Прага)⁷. Саме з духівництвом «*de Russia*» вчений пов'язував збереження історичної пам'яті про кирило-мефодіївську традицію у королівстві Богемія наприкінці XIII–XIV ст.⁸ З-поміж британських медієвістів окремі аспекти цього питання на тлі фундаментальних студій з історії запровадження християнства серед слов'ян, їхнього воцерковлення та водержавлення 1970 р. розкрив Алексіс Пітер Власто (Ліверпуль і Кембридж, Велика Британія)⁹.

¹ Pekař J. Nejstarší kronika česká. Ku kritice legend o sv. Ludmile, sv. Václavu a sv. Prokopu. V Praze : Bursík & Kohout, 1903. 202 s.

² Див., зокрема, найбільш узагальнюючі праці автора: Dvorník F. The Slavs. Their Early History and Civilization. Boston : American Academy of Arts and Sciences, 1956. P. 320–328; його ж. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ : Дух і літера, 2005. С. 132–150; idem. Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius. New Brunswick ; New Jersey : Rutgers University Press, 1970. P. 205–231.

³ Chaloupecký V. Středověké legendy prokopské. Jejich historický rozbor a texty. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1953. 285 s.

⁴ Graus F. Velkomoravská říše v české středověké tradici. *Československý časopis historický*. Praha, 1963. Roč. 11/3. S. 289–305; Idem. Slovanská liturgie a písemnictví v Přemyslovských Čechách 10. století. *Československý časopis historický*. Praha, 1966. №. 14/4. S. 473–495; idem. Die Entwicklung der Legenden der sogenannten Slavenapostel Konstantin und Method in Böhmen und Mähren. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Ser. Neue Folge*. Weisbaden, 1971. Roč. 19/2. S. 183–191.

⁵ Kopecký M. Cyrilometodějská tradice v starší české literatuře. *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1965. S. 567–587.

⁶ Див., насамперед: Тжештик Д. Великая Моравия и возникновение государства Пржемысловцев (Святополк и Борживой). *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение* / отв. ред. Г. Э. Санчук, Й. Поулик. Москва : Наука, 1985. С. 160–174.

⁷ Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Praha : Nákladem Slovanského ústavu v Komisi Nakladatelství «Orbis» ; Tiskem knihtiskárny «Legiografie» v Praze XIII, 1935. T. 1. C. 98–157.

⁸ Ibid. S. 153–157.

⁹ Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. Cambridge : At the University Press, 1970. P. 86–113; його ж. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства. Київ : Юніверс, 2004. С. 111–141.

Na súčasnomu етапі кирило-мефодіївську й великоморавську традицію у світлі богемських латиномовних і чеськомовних наративів та агіографічних текстів епохи Пржемыслидів і Люксембургів (кінця X–XIV st.) докладніше vивчали вищезгаданий Д. Тжештик¹⁰, Марі Благова (Прага)¹¹, Мілослав Пойсл (Оломоуц)¹², Мартін Вігода (Опава і Брно)¹³, Роберт Антонін (Острава)¹⁴, Давід Калгоус (Брно)¹⁵, Іво Штефан (Прага)¹⁶. У широкому контексті ромейських духовно-культурних впливів на богемських і моравських землях IV–XVI st. кирило-мефодіївські «елементи» в місцевому сакральному образотворчому мистецтві та повсякденному релігійному житті з історичної та мистецтвознавчої перспектив розглянув Петр Бальцарек

¹⁰ Třeštík D. Mysliti dějiny. Praha : Paseka ; Litomyšl, 1999. S. 153–158; idem. Slovanská liturgie a písemnictví v Čechách 10. století. Představy a skutečnost. *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa* / ed. P. Sommer. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2006. S. 189–218.

¹¹ Серед інших робіт авторки див.: Bláhová M. Cyrilometodějská tradice v českých zemích ve středověku. *Śródkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie* / red. A. Barciak. Katowice : Societas Scientiarum Favendis Silesiae Superioris – Instytut Górnosłaski, Urząd Miejski w Zabrzu ; Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Katowicach, 1999. S. 135–152; idem. Literarische Beziehungen zwischen dem Sázava-Kloster und der Kiever Rus“. *Der Heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Internationales Symposium, Benešov – Sázava 24.–26. September 2003* / hrsg. von P. Sommer. Praha : Filosofia – Φιλοσοφία, 2005. S. 237–253; idem. Panovník a sacrum a raně přemyslovských Čechách (10.–12. století). *Historia Slavorum Occidentis*. Toruń, 2017. № 1 (12). S. 36–55.

¹² Pojzl M. Proměna Veligradu ve Staré Město. *Velká Morava mezi Východem a Západem* / eds. L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřinský (Series: *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17*). *Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Uherské Hradiště, Staré Město 28.9. – 1.10.1999*. Brno : Archeologický ústav AV ČR, 2001. S. 305–312; idem. Moravské biskupství v 10. a 11. století – tradice Velké Moravy v přemyslovském období? *Křesťanstvo v časech sv. Vojtěcha* / eds. R. Koziak, J. Nemeš [Series: *Studia Christiana*, Vol. 5]. Kraków : Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce ; Centrum pre štúdium kresťanstva, 2009. S. 40–56.

¹³ Wihoda M. Morava v době knížecí. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2010. S. 11–17, 57–81, 94–104, 128–138; idem. The Tradition of Saints Cyril and Methodius in the Memory of the Přemyslid Era. *The Cyril and Methodius Mission and Europe. 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia* / ed. P. Kouřil et al. Brno : The Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 2014. P. 310–314; idem. První česká království. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2015. S. 34–41; idem. Vladislaus Henry. The Formation of Moravian Identity / trans. by K. Millerová. Leiden ; Boston : Brill, 2015. P. 223–234.

¹⁴ Antonín R. Ideál panovnické moci v narativních pramenech českého středověku. *Dvory a residence ve Středověku II. Skladba a kultura dvorské společnosti* / ed. D. Dvořáčková-Malá ; J. Zelenka. Praha : Historický ústav AV ČR, 2008. S. 401–417; idem. On the Memory and Oblivion of Great Moravia in the Literary Tradition of the Bohemian Middle Ages and in the Modern Historiography. *The Great Moravian Tradition and Memory of Great Moravia in the Medieval Central and Eastern Europe* / R. Antonín et al. Opava : Slezská univerzita v Opavě, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Ústav historických věd, 2014. P. 123–141; idem. «Omnis potestas a deo est». The Sacred Aspects of the Legitimacy of the Ruler in the Narrative Sources from High Medieval Bohemia. *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*. München, 2016. Bd. 56. Nr. 1. P. 62–87.

¹⁵ Kalhous D. Slovanské písemnictví a liturgie 10. a 11. věku. *Český časopis historický*. Praha, 2010. Roč. 108/1. S. 1–33; idem. Slawisches Schrifttum und Liturgie des 10. und 11. Jahrhunderts. *Internationale Tagungen in Mikulčice*. Bd. 8 : *Frühmittelalterliche Kirche als archäologische und historische Quelle* / hrsg. von P. Kouřil, L. Poláček. Brno : Archäologisches Institut AV ČR, 2010. S. 385–402; idem. Anatomy of a Duchy. The Political and Ecclesiastical Structures of Early Přemyslid Bohemia [Series: *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Vol. 19]. Leiden ; Boston : Brill, 2012. 317 p.; idem. Vrcholně středověká tradice o Velké Moravě – k instrumentalizaci historické tradice. *Velká Morava a velkomoravská staroslověňština* / ed. M. Vepřek. Olomouc : Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, 2014. S. 90–120; idem. *Legenda Christiani* and Modern Historiography [Series: *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Vol. 34]. Leiden ; Boston : Brill, 2015. 158 p.

¹⁶ Štefan I. Velká Morava, počátky přemyslovských Čech a problem kulturní změny: Archeologická bilance. *Pád Velké Moravy aneb kdo byl bohrben v hrobu 153 na Pohansku v Břeclavi?* / ed. J. Macháček, M. Wihoda. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016. S. 190–231; idem. Great Moravia, the Beginnings of Přemyslid Bohemia and the Problem of Cultural Change. *The Fall of Great Moravia: who was buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?* / ed. J. Macháček, M. Wihoda. [Series: *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*. Vol. 54]. Leiden ; Boston : Brill, 2019. P. 151–186.

(Оломоуц, Прага)¹⁷. Вивчати проблему збереження кирило-мефодіївської традиції в офіційному історіографічному дискурсі та церковній пам'яті Пржемислидів на тлі масштабніших політичних та культурно-релігійних трансформацій Богемії наприкінці XI–XIII ст. дозволяють також праці Петра Харвата (Прага, Пльзень)¹⁸, Яна Клапште (Прага)¹⁹, Томаша Петрачека (Градец Кральове)²⁰.

У словацькій медієвістиці другої половини XX – початку XXI ст. кирило-мефодіївські, великоморавські та ромейські церковні традиції в культурно-релігійному розвитку середньовічної Богемії XI – початку XII ст. частково вивчав Александер Авенаріус (Братислава, Пряшів)²¹. Натомість спеціальні дослідження з цієї проблематики в історико-агіографічному вимірі XI–XIV ст. належать перу Мартіна Гомзи (Братислава)²², Нори Маліновської (Братислава)²³, меншою мірою Віктора Адамовича (Братислава)²⁴.

Серед польських дослідників варті уваги праці Йоанни Настальської-Вішніцкої (Люблін)²⁵, Анджея Плециньського (Люблін)²⁶, частково Пшемислава Урбаньчика (Варшава), Пшемислава Вішевського (Вроцлав). В Угорщині ця тема цікавила Нору Беренд (Будапешт, Кембридж)²⁷, у Німеччині – Едуарда Мюле (Мюнстер, Франкфурт-на-Одері), головню в рамках висвітлення процесу формування середньовічних слов'янських спільнот, зокрема богемської²⁸. Важливе значення для розробки актуальної проблематики має науковий доробок Джулії

¹⁷ Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands (4th–16th centuries). Historical and Art Historical Perspectives [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 87]. Leiden ; Boston : Brill, 2023. P. 231–329.

¹⁸ Charvát P. The Emergence of the Bohemian State [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 13]. Leiden ; Boston : Brill, 2010. 248 p.

¹⁹ Klápště J. The Czech Lands in Medieval Transformation / trans. by S. M. Miller, K. Millerová; ed. by P. Ríckets [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 17]. Leiden ; Boston : Brill, 2012. 524 p.

²⁰ Petráček T. Power and Exploitation in the Czech Lands in the 10th–12th Centuries / trans. by S. Miller. [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 40]. Leiden ; Boston : Brill, 2017. 373 p.

²¹ Avenarius A. Byzantská kultura v slovanském prostředí v VI.–XII. století. K problému recepcie a transformace. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1992. S. 97–112.

²² Homza M. Cyrilo-metodská tradícia v staršej uhorskej a slovenskej historiografii do konca 16. storočia. *Cyri-lometodějská misie a Evropa – 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu. Sborník z mezinárodní vědecké konference 13.–17. květen 2013, Velehrad* / ed. P. Kouřil. Brno : Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 2014. S. 352–356; idem. A Few Words about the Identity of the Slavs, Yesterday, Today and Tomorrow. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2018. №1 (23). P. 25–33; idem. Имеет ли IX глава Летописи попа Дуклянина моравско-паннонское происхождение? *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2021. № 2 (30). С. 79–104.

²³ Malinová (Verešová) N. Geographical Concepts of *Sclavinia* in Historical Sources from the Sixth to the Fourteenth Century, with an Emphasis on the Moravian-Pannonian and South Slavic Traditions. *Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)* / eds. M. Homza, J. Lukačka, N. Budak. Bratislava ; Zagreb : Department of World History, 2013. P. 60–65; idem. «Regnum Sclavorum» Святополка как источник средневековых славянских концепций «Склавинии». *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2017. № 1 (21). С. 21–38.

²⁴ Adamovych V. Rus v českých kronikách 13–14 storočia. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 7. С. 95–107.

²⁵ Див. насамперед: Nastalska-Wisnicka J. Rex Martyr. Studium źródłoznawcze nad legendą hagiograficzną św. Wacława (X–XIV w.). Lublin : Werset, 2010. S. 25, 38–41, 121–122, 188–193.

²⁶ Pleszczyński A. Znaczenie polityczne i ideowe liturgii słowiańskiej w Czechach we wcześniejszym średniowieczu. *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie* / red. A. Barciak. Katowice : Societas Scientiarum Favendis Silesiae Superioris – Instytut Górnośląski, Urząd Miejski w Zabrzu ; Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Katowicach, 1999. S. 153–164; його ж. Кирило-мефодіївські традиції у середньовічній Чехії та ідеологія королівської влади Пшемисловичів. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2003. Вип. 53. С. 19–27.

²⁷ Berend N., Urbančzyk P., Wiszewski P. Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland, c. 900 – c. 1300. New York : Cambridge University Press, 2013. P. 335–337, 361–365, 393–397.

²⁸ Mühle E. Słowianie. Rzeczywistość i fikcja wspólnoty. VI–XV / tłumaczyła J. Janicka. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2020. S. 190–214, 362–377.

Верхоланцев з Філадельфії (Пенсильванія, США), у якому досліджуване нами питання висвітлене в контексті середньовічних трансформацій культу свв. Кирила й Мефодія і св. Єроніма в богемському і хорватському церковно-інтелектуальних середовищах Х–ХV ст.²⁹

Вдало підібраний методологічний інструментарій, обґрунтована джерелознавча критика і текстологічний аналіз кирило-мефодіївських пасажів богемських історичних та агіографічних тестів кінця Х–ХІІІ ст. дозволили переліченим авторам зробити цінні теоретичні висновки здебільшого про формування в офіційному історіографічному та агіографічному дискурсах ХІ–ХІІІ ст. ідеї кирило-мефодіївських витоків богемського християнства та кирило-мефодіївського і великоморавського підґрунтя концепції трансферу королівської влади від Моймировичів до Пржемислідів на межі ІХ–Х ст., а також закріплення концепції Велеграда як споконвічної давньоморавської архієпископської резиденції в еклезіальній і колективній пам'яті середньовічних богемців.

Однак, попри значну наукову вартісність, солідне методологічне підґрунтя, аргументованість та оригінальність попередніх висновків, у багатьох аспектах відкритими для подальших наукових дискусій залишаються проблеми джерельного та ідейного взаємовпливу хронікальних/анналістських та агіографічних сюжетів про діяльність свв. Кирила і Мефодія. Малодослідженим наразі є і питання наявності в багатьох випадках диференційованого та часто суперечливого опису місійної сподвижності солунських братів, як не пов'язаних між собою в єдиному культі святих. Крім того, перспективними є студії ідеологічного зв'язку кирило-мефодіївської традиції зі святолюдимильськими, святопрокопськими й, особливо, святоплуківськими легендами та їх пізньосередньовічні трансформації в офіційному історіографічному та церковному дискурсах Богемії ХІІ–ХІІІ ст.³⁰ Врешті в багатьох наукових аспектах варта уваги проблема впливу церковної політики Пржемислідів та інституалізації королівства Богемія наприкінці ХІІ ст. на репрезентацію кирило-мефодіївської традиції в історичній, еклезіальній та колективній пам'яті середньовічного богемського *gentis*.

Окреслене вище коло питань, вирішення котрих є основним **завданням** цієї статті, а також відсутність будь-яких розробок означеної проблематики в українській історіографії засвідчують **актуальність досліджуваної теми**, зумовлену, насамперед, науковим складником. Крім того, Україні, яка на шляху до своєї євроінтеграції традиційно тяжіє до східнохристиянського світогляду та кирило-мефодіївської церковної традиції, необхідно зважати на зміст глибоких історичних взаємин (зокрема в духовно-релігійній сфері) зі слов'янськими народами (як латинського, так і ромейського «світів»), зокрема з *gente Voemanorum*, який тривалий час залишався носієм цієї традиції – спершу в літургійно-практичному застосуванні, а відтак і у вимірі історичної та еклезіальної пам'яті.

Тож вважаємо доцільним ще раз проаналізувати, яке ж місце займала кирило-мефодіївська традиція в історичній та церковній пам'яті середньовічної Богемії ХІІ–ХІІІ ст.

Вестернізація та латинізація культурного і релігійного життя Богемії та Моравії у ХІІ–ХІІІ ст.

З початком григоріанських реформ останньої чверті ХІ ст. для богемських послідовників кирило-мефодіївської традиції розпочався доволі несприятливий період. Престол Св. Петра

²⁹ Verkholtantsev J. *Littera specialis... a beato Jeronimo: How Did Sts. Cyril and Methodius Lose Recognition as Inventors of the Glagolitic Letters to St. Jerome? Ricerche slavistiche*. Roma, 2010. Vol. 8. No. 54. P. 225–263; idem. *The Slavic Letters of St. Jerome. The History of the Legend and its Legacy, or, how the Translator of the Vulgate became an Apostle of the Slavs*. Illinois : Northern Illinois University Press ; DeKalb, 2014. P. 11–115; idem. *Croatian monasticism and Glagolitic tradition. Glagolitic letters at home and abroad. Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics* / ed. by I. A. Murzaku. London ; New York : Routledge, 2016. P. 42–61.

³⁰ Див. останні систематизовані студії з історії святоплуківської традиції в контексті європейської середньовічної і ранньомодерної літератури: Homza M. et al. *Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy*. Bratislava : Post Scriptum, 2013. 752 s.; Homza M. *Remembering a King: Surprising Medieval Ways of Creating Memory. The Case of Svatopluk (Introductory Thesis)*. *Slovak Studies*. Roma, 2020. N. 1–2. P. 7–25.

проводив політику, спрямовану на очищення Латинської церкви від будь-яких східних елементів³¹, за винятком хіба що східнохристиянської (ромейської) іконографічної атрибутики, загальною дуже поширеною в моравсько-богемському сакральному просторі кінця XI–XIII ст. Врешті, після того, як у 1097 р. богемський «князь Бржетислав зі схваленням усіх примасів землі (своєї. – О. К.) і з дозволу (празького. – О. К.) єпископа Козьми з великою радістю дня 3 січня присвоїв титул сазавського абата Дітгардові, настоятелю з Бржевнона, мужеві у латинському письменстві достатньо пройнятому»³², із Сазавського монастиря, що став виразним прикладом існування в чеському бенедиктинському середовищі XI ст. своєрідного симбіозу слов'янської літургії та латинської (монашої) церковної традиції³³, витіснили більшість слов'янських монахів на чолі з абатом Божетехом (*Bozethech*, у 1096). Значна частина слов'янських книг та рукописних збірок абатства була знищена, однак іншу вдалося зберегти й перевезти до Русі³⁴. Натомість до Сазави прибули латинські ченці, головно, з Бржевонського монастиря на чолі з абатом Дітгардом (*Diethardus*, у 1134)³⁵.

Сазавський монаший конвент став розрізненим³⁶, а інтелектуальне середовище Моравії і Богемії кінця XI ст., де зберігалися рештки слов'янської церковної організації і писемності, втратило свій місіонерський дух під тиском латинського духовництва³⁷. З того моменту в богемській писемній культурі та церковному житті розпочався етап незворотного домінування латини, а з початку XII ст. останні залишки слов'янських літургійних і літературних практик істотно змаргіналізувалися³⁸. Сама ж слов'янська мова, як схильний вважати Е. Мюле, вочевидь, ототожнювалася богемськими інтелектуальними і церковними елітами з їхньою рідною мовою та використовувалася в церковному житті поза літургією, що підтверджує релігійна пісня «Господи, помилуй ни», відома з текстів XIV ст.³⁹

Після таких заходів празького єпископату і керівної династії Пржемыслидів залишки слов'янської Церкви і сама кирило-мефодіївська традиція майже на два з половиною століття зазнала надзвичайно сильної маргіналізації. Саме ж Богемське князівство, а з 1198 р. – королівство Богемія включно з моравськими землями на правах маркграфства, дедалі впевненіше цивілізаційно, економічно і політично інтегрувалися із західним латинським світом, а богемське християнство і релігійна культура зазнала інтенсивної вестернізації та латинізації⁴⁰. Однак деякі релікти східнохристиянського (можливо, навіть слов'янського) обряду протягом наступних кількох століть зберігалися на моравських теренах у структурі володінь Пржемыслидів в окремих святах і ритуалах, як, наприклад, освячення води на свято Богоявлення (6 січня) чи

³¹ Vlasto A. P. The Entry of the Slavs... P. 107–112; Дворнік Ф. Слов'яни в європейській... С. 133.

³² «Dux Bracizlaus cunctorum primatum terrae collaudatione et pontificis Cosmae electione cum magno gaudio titulum Zazovensis abbatae Diethardo Breunovensi praeposito, III Non. Jan. imposuit, viro Latinis litteris sufficienter imbuto (...)», див.: Mnich Sázawský. *Fontes Rerum Bohemicarum* (далі – FRB) / ed. J. Emler. V Praze : Nákladem Musea Království Českého, 1874. T. 2 : Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus. S. 252.

³³ Див., наприклад: Dvornik F. Byzantine missions... P. 221; Kadlec J. Svatý Prokop, český strážce odkazu cyrilometodějského. 2. pozměn. vyd. Praha : Benediktinské arciepatství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2000. S. 58–59.

³⁴ Власто А. П. Запровадження християнства... С. 137–138; Bláhová M. Literarische Beziehungen... S. 237–253.

³⁵ Див., насамперед: Mnich Sázawský... S. 252. Пор.: Власто А. П. Запровадження християнства... С. 135; Bláhová E. Sázaver Geschichtsschreibung. *Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Internationales Symposium. Benešov – Sázava 24.–26. September 2003* / hrsg. von P. Sommer. Praha : Filosofia – Φιλοσοφία, 2005. S. 189; Sommer P. Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve. Vyšehrad : Scriptum, 2007. S. 140, 145; Vaníček V. Soběslav I. Přemyslovci v kontextu evropských dějin v letech 1092–1140. Praha ; Litomyšl : Paseka, 2007. S. 39.

³⁶ Dvornik F. Byzantine missions... P. 228; Vaníček V. Soběslav I. Přemyslovci... S. 39.

³⁷ Brojer W. Polska – Ruś w X–XII wieku. Granica misyjności. *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu* / red. Z. Dalewski. Warszawa : Instytut Historii PAN, 2014. S. 311.

³⁸ Vlasto A. P. The Entry of the Slavs... P. 107–109; Dvornik F. Byzantine missions... P. 228.

³⁹ Mühle E. Slowianie... S. 212.

⁴⁰ Dvornik F. The Slavs... P. 320–328; його ж. Слов'яни в європейській історії... С. 133; Vlasto A. P. The Entry of the Slavs... P. 109; його ж. Запровадження християнства... С. 135.

повне занурення у хрестильну воду під час таїнства хрещення⁴¹. Крім того, поряд із латинською культурою ромейська мода, як показав П. Бальцарек, опосередковано через франкський, а пізніше Оттонівський двір і зв'язки з Гогенштауфенами, поширилася в середовищі богемських світських еліт, а через Сицилію – і серед вищого латинського духовництва⁴². Текстильні вироби, особливо літургійне взуття богемських єпископів, зафіксоване в середньовічних інвентарях, походило з Ромейської імперії та, найочевидніше, із Сицилії, і датуються, головню, XII ст.⁴³ Серед церковного начиння зустрічаємо хрести-енколпіони, частина з яких – найімовірніше, візантійського, а частина – руського чи балканського походження. Такими були, наприклад, два позолочені енколпіони (прості грецькі хрести без декору) зі скарбниці Празької капітули Св. Віта, зазначені в інвентарі цієї ж скарбниці за 1354/1355 рр., тобто в період правління богемських королів з династії Люксембургів, проте обидва могли походити з ранніх колекцій Пржемислидів⁴⁴. Вищезгадані енколпіони XII–XIII ст., як вважає П. Бальцарек, свідчать про те, що ромейський вплив у королівстві Богемія походив також від уцілілої місцевої слов'янської («пост-великоморавської») традиції⁴⁵. Крім того, поєднання латинського та ромейського стилів у іконографії окремих енколпіонів з Опочніце, на думку вченого, взагалі свідчить про перехрестя цих двох культур та, до певної міри, «біритуальну (латинську та східнохристиянську) літургійну традицію на богемських землях у XII ст.»⁴⁶.

Про ймовірні сліди впливів послідовників кирило-мефодіївської традиції, зокрема їхнього посередництва в поширенні певних елементів типово ромейського сакрального образотворчого мистецтва у володіннях Пржемислидів кінця XI–XII ст., можуть свідчити, передовсім,

⁴¹ Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands P. 291. Східний обряд освячення водою у день Богоявлення на той час був характерний і для середньовічних хорватських земель (Власто А. П. Запровадження християнства... С. 251), де в літургійному та літературному вимірах продовжувала функціонувати кирило-мефодіївська традиція щонайменше до зламу XIV–XV ст. (Haussig H.-W. Historia kultury bizantyńskie / przełożył T. Zabłudowski. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969. S. 301).

⁴² Див. насамперед: Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands P. 194–198, 231, 236. Про ромейські та сицилійські декоративні тканини в богемському середньовічному текстилі див.: Bravermanová M. Romaňská tkanina z královské hrobky. *Archaeologia historica*. Brno, 2000. Vol. 25. S. 409–426.

⁴³ Див.: Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 197–198. Значна частина ромейських (сицилійських) шовкових тканин потрапляла до Богемії безпосередньо з Константинополя, або ж через Угорське королівство, Моравію (зазвичай як розкішні дипломатичні дари), Сицилію, німецькі землі та Русь, зокрема через торговельні потоки (Ibid. P. 273–274). Показовими були знахідки ромейського текстилю XI–XII ст. (можливо, імпортованого із Сицилії) в могилі єпископа Іоанна († 1139) в соборі Св. Віта (див. детальніше: Bravermanová M. Hroby pražských biskupů v katedrále sv. Víta na Pražském hradě. *Archaeologia historica*. Brno, 2004. Vol. 29. S. 603–606), а також ромейської тканини зі стилізованими пальметами XII ст. в могилі св. Вацлава – див.: Théocharis M. Sur une broderie du musée de Prague. *Byzantinoslavica*. Prague, 1963. Vol. 24. P. 106–110; Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 241. Наприклад, так званий «череви́к св. Ада́льберта» зі Старої Болеслав, що, згідно з новішим датуванням, відноситься до XII–XIII ст., оздоблений зображеннями двох грифонів обабіч Дерева Життя (Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands P. 241). Ромейське взуття носив також празький єпископ Мейнхард (*Menhartus*, † 1134), який під час свого повернення з єрусалимського паломництва в 1131 р. зупинився у Константинополі, де отримав від імператора Іоанна II Комніна (*Ἰωάννης Β' Κομνηνός*, 1087–1143) разом із мощами свв. Сави і Власія (див.: Antonín P., Šittler E. Chránový poklad u Sv. Víta. V Praze : Tiskem Al. Wiesnera ; Nákladem dědictví sv. Prokopa, 1903. S. 6) позолочений чорний плувіал (літургійний єпископський фелон на передпасхальний період Великого посту), котрий привіз із собою до Праги. Більш дискусійним є візантійське чи сицилійське походження і датування (XI чи XII ст.) ранішої оздобы на шовковій тканинній поверхні взуття празького єпископа Северія (*Severus*, † 1067) – сріблясто-золотисте вишите зображення дракона і лева (див. детальніше: Bravermanová M. Pohřební střevíc pravděpodobně biskupa Šebíře. *Archaeologia historica*. Brno, 2003. Vol. 28. S. 503–518; поп.: Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands P. 241–242).

⁴⁴ Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 200–201, 248.

⁴⁵ Ibid. P. 231, 247.

⁴⁶ Іконографія цих хрестів типова для Оттонівської Рейнландської школи живопису, а також емалей з Ліможа (Франція) XII ст., натомість деякі суто ромейські риси проявляються в образі Христа з перизоном або тунікою (див.: Ibid. P. 251).

окремі фрески богемських монастирів⁴⁷ й елементи інтер'єрів місцевих храмів. Так, на замовлення єпископа Мейнхарда, у 1129 р. в дусі східної художньої культури виконано оздобу вітваря Св. Адальберта в соборі Св. Віта в Празі. Популярність збережених ромейських та інших східних традицій сакрального мистецтва на землях Пржемислідів засвідчують також іконографічні мотиви грифонів, сфінксів з римським імператором Нероном (*Nero*, 37–68), геральдичного орла, лева чи образ птаха з давнішої великоморавської іконографії на кахлях церков в Острові, Вишеграді, Сазаві, Оломоуці, Мілевську⁴⁸.

В абсолютно ортодоксальній візантійській іконографічній традиції виконана оздоба замкової ротонди Св. Катерини (першопочатково Успіння Пресвятої Богородиці) у моравському Зноймо (близько 1134 р.)⁴⁹. Це був салонікійський малярський стиль, що поширився на цілі Балкани, а також Угорське королівство і землі Русі, а відтак проник у Зноймо⁵⁰. Інші типові візантійські мотиви присутні в іконографічно споріднених зображеннях «дерева життя», оточеного геральдичними птахами на шовкових тканинах, знайдених у гробниці єпископа і хроніста Козьми та гробниці, ймовірно, Карла IV (*Carolus*, 1316–1378) чи іншого богемського короля у празькому соборі Св. Віта⁵¹. Цей геральдичний мотив «дерева життя» використовувався як покриття церковних вітварів і створювався в Богемії, особливо наприкінці XIII – на початку XIV ст., ставши яскравим прикладом тривалого збереження типової ромейської чи східної орнаменталістики в богемському текстилі⁵².

Натхненні переважно зальцбурзьким малярським стилем XII ст., виконавці розписів у церкві Св. Климента в місті Стара Болеслав, за висновками П. Бальцарека, також спиралися на ромейську культурну спадщину⁵³. Цикл зображень життя св. Климента, що був важливим елементом іконографічної програми храму, вочевидь, включав і зображення свв. Кирила й Мефодія, однак ця частина фрескового живопису, за винятком двох ділянок, на жаль, не збереглася⁵⁴. Натомість серед монументального живопису першої половини XIII ст. під сильним візантійським впливом виконане зображення «Небесного Єрусалиму», що прикрашає стіни празь-

⁴⁷ Haussig H.-W. *Historia kultury bizantyńskiej* / przełożył T. Zabłudowski. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969. S. 300. Багато виразних елементів ромейських впливів в образотворчому та монументальному мистецтві Моравії у системі володінь Пржемислідів мало давнє великоморавське чи ранньобогемське походження. Варто пам'ятати, що ще з IX ст. південний і південно-східний напрями імпорту до Моравії включав дорогоцінні камені з грецької частини імперії ромей, привезені, ймовірно, для краси особливо престижних елементів церковної архітектури. Південний та південно-східний торговельні напрями, що поєднували Богемію та Східну Римську імперію, залишалися пріоритетними і упродовж X–XI ст. (див.: Charvát P. *The Emergence of the Bohemian State...* P. 96, 145).

⁴⁸ Balcárek P. *Byzantium in the Czech Lands...* P. 246–247.

⁴⁹ Йдеться, насамперед, про фрескові зображення голуба як символа Св. Духа на чаші купола каплиці, а також зображення чотирьох євангелістів з херувимами, епізодів Благовіщення, відвідин Марією Єлизавети, Різдва Христового і Благовіщення пастухам (див.: Haussig H.-W. *Historia kultury...* S. 300; Wihoda M. *Morava v době knížecí...* S. 279). Детальніше про зв'язок зноймської ротонди з великоморавською та кирило-мефодіївською традиціями див.: Zástěra J. *Znojemská rotunda a Velká Morava*. Brno : Vlastním nákladem, 1990. 252 s. Пор. більш виважені висновки: Wihoda M. *Morava v době knížecí...* S. 278–282. Див. також зображення перших Пржемислідів на фресковій оздобі ротонди: Merhautová A., Třeštlík D. *Románské umění v Čechách a na Moravě*. Praha : Odeon, 1984. S. 117–120 (див.: obr. 85–87); Ромейські впливи в стилістиці та іконографічній традиції богемського малярства проіснували аж до часів появи готичного образотворчого мистецтва XIII ст. (див.: Haussig H.-W. *Historia kultury...* S. 300). Детальніше про проникнення готичної архітектури й образотворчості до Богемії під впливом німецьких колоністів після 1230 р. див.: Дворнік Ф. *Слов'яни в європейській історії...* С. 145–146.

⁵⁰ Див.: Balcárek P. *Byzantium in the Czech Lands...* P. 235, а також наступні авторські висновки про ромейську фрескову оздобу Зноймської ротонди та її балканські й руські аналогії: Ibid. P. 266–272.

⁵¹ Balcárek P. *Byzantium in the Czech Lands...* P. 196–197. Зображення другої тканини, що могло мати сицилійсько-кіпрське походження, окремі вчені пов'язують з такими ж мотивами на великоморавському Микульчицькому археологічному комплексі (див.: Ibid.).

⁵² Ibid. P. 198, 241.

⁵³ Ibid. P. 272.

⁵⁴ Merhautová A., Třeštlík D. *Románské umění...* S. 200–204; Balcárek P. *Byzantium in the Czech Lands...* P. 272.

кого собору Св. Георгія. В адаптованій до місцевих умов ромейській іконографічній традиції на початку XIII ст. зображено св. Христофора в церкві Св. Георгія в Боржитові (Моравія), а близько 1250 р. – на західній стіні храму Св. Іоанна Хрестителя в богемському селі Помезі (Світавський округ, Пардубицький край Чехії)⁵⁵.

Знахідки паломницької пластинки Св. Миколая XII–XIII ст. і більш раннього бронзового хреста-енколпіона руського чи балканського походження на пагорбі Св. Михаїла поблизу сучасної однойменної церкви в Оломоуці також свідчать про зв'язки тогочасної Моравії в структурі володінь Пржемыслів з східнохристиянським європейським світом⁵⁶. Неабияк цьому сприяли міждинастичні шлюби Пржемыслів з Рюриковичами, а також опосередковано з угорською та польською аристократією, які репрезентували східні династичні зв'язки богемської правлячої еліти з погляду не лише зовнішньої політики, а й економіки, культури і релігії⁵⁷. Як елемент придворної культури до володінь Пржемыслів завдяки їхнім кільком матримоніальним зв'язкам з представниками династії Рюриковичів упродовж XII–XIII ст. проникали зразки князівського руського іменослова⁵⁸. Рюриківни-наречені, які в супроводі особистих духівників, слуг та інших найближчих осіб руського походження відправлялися до своїх чоловіків-латинян у володіння Пржемыслів, найімовірніше, залишалися вірними своїй східнохристиянській конфесійній належності, не здійснюючи конверсії до католицизму. Відтак дуже обережно можна припустити, що їхнє найближче оточення формувало середовища, сприятливі для збереження у Богемії елементів східнохристиянської культури та навіть кирило-мефодіївської традиції, зокрема і в дуже неширокій літургійній практиці.

⁵⁵ Merhautová A., Třeštík D. Románské umění... S. 305 (див.: obr. 288), 353 (див. фото перед резюме); Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 328.

⁵⁶ Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 211–212.

⁵⁷ Krzemieńska B. Olomoučtí Přemyslovci a Rurikovci. *Časopis Matice Moravské*. Brno, 1987. Roč. 106. Č. 3–4. S. 259–268; idem. Vztahy moravských Přemyslovů ke Kyjevské Rusi. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*. Toruń, 1990. Z. 24 (204). S. 89–101; Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 237–238. Як наслідок, богемський князь Собеслав II (*Sobezlaus*, 1128–1178) у своїй боротьбі проти австрійського герцога Генріха II Язмірготта (*Heinricus*, 1107–1177) отримав допомогу з Русі, а король Владислав II (*Ladislav*, 1110–1174) – від свого свата, князя Ізяслава Мстиславовича (Ізяславъ, у 1154) з Києва (Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 237–238). Як династичний подарунок від Ізяслава до рук Владислава II під час його повернення з Константинополя до Праги міг також потрапити позолочений хрест-релікварій Св. Матерни, що наразі зберігається у митрополичій капітулі собору Св. Віта в Празі (Ibid. P. 248–249).

⁵⁸ Наприклад, у богемському князю середовищі вперше Володимиром був названий син побувалого в юності на Русі оломоуцького князя Оти III (*Ota*, 1122–1160), а першою Ольгою – донька (у після 1163) князя Бедржиха (*Fridericus*, бл. 1141–1189), онука Владислава II і по материнській лінії київської княгині та (з 1146 р.) угорської королеви Єфросинії Мстиславівни (Єфросѣньа, у 1193), див.: Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне... С. 151; Dąbrowski D. *Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. Kraków : Avalon, 2008. S. 160–161, 163, 649–651. З великою долею імовірності можна припускати наявність саме руського оточення виданих заміж за богемських вельмож дочок, чий батько походив з Рюриковичів. Наприклад, 1132 р. невідома за іменем руська княгиня, ймовірно з галицької династії Ростиславовичів, або ж дочка Ярополка Володимировича (Ярополкъ, 1082–1139), стала дружиною Вратислава (*Vratislaus*, у 1156), князя з Брно (див. детальніше: Adamovič V. *Dynastic relationships between Rurikids and Přemyslids: the marriages real and unproven – on the example of the marriage between Vratislav of Brno and his Ruthenian wife. Colloquia Russica. Series I. Vol. 4 : Rurikids in Dynastic Relations: Politics, Customs, Culture, Religion (10th–16th c.). Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013* / ed. V. Nagirnyy. Krakow : Instytut Historii ; Uniwersytet Jagielloński, 2014. S. 100–105; Волощук М. «Русь» в чешских землях (Богемия, Моравия, Силезия) XI–XIV вв.: избранные проблемы. *Rossica Antiqua: исследования и материалы*. Санкт-Петербург, 2014. № 2. С. 22–23). Для XIII ст. найвідомішим був укладений 1261 р. шлюбний союз богемського короля Пржемысла II Отакара з Кунегундою (*Cunegundis*, у 1285), дочкою колишнього чернігівського та галицького князя, зятя угорського короля Бели IV (*Bela*, 1206–1270), Ростислава Михайловича (Ростиславъ, бл. 1219 – до 1264). При цьому «руське» оточення Кунегунди, незважаючи на його слов'янський ономастикон, залишається невстановленим і дискусійним (див.: Волощук М. «Русь» в чешских землях... С. 23–27).

З іншого боку, фундаментальній вестернізації повсякденного, зокрема релігійного, життя держави Пржемыслів, зокрема під впливом німецьких колоністів, на наш погляд, неабияк сприяла його тривала політична залежність від Священної імперії, яку не ліквідувала коронація Пржемысла I Отакара (*Otakarus*, 1155/1167–1230) спадковою королівською короною за присутності папського легата 24 серпня 1203 р.⁵⁹ Сицилійською буллою, виданою 26 вересня 1212 р. у Базелі, Фрідріх II (*Fredericus*, 1194–1250), король Сицилії та «*Romanorum imperator electus*», підтвердив спадковий королівський титул Отакара I, надавши «королівство Богемії (...) йому та його наступникам назавжди» з «правом і владою інвеститури єпископів свого королівства»⁶⁰. Проголошуючи неподільність території королівства Богемія, привілей визначав характер лених взаємин Пржемыслів з імператорами Священної імперії⁶¹ та цим ще більше сприяв зрощенню обох політичних організмів під латинським цивілізаційним покривом. За посередництва німецьких та австрійських еліт місцева богемська знать почала переймати зразки західноєвропейської придворної та рицарської культури⁶². Одним з головних компонентів її стало будівництво аристократичних замків (особливо німецького плану *Bergfried*) знатними родами королівства Богемія та їхнє захоплення характерними, часто німецькими назвами твердинь⁶³.

Натомість основним рушієм подальшої вестернізації Богемської церкви та латинізації її традицій упродовж XII–XIII ст. стали католицькі чернечі ордени премонстратенів, головними монастирями яких був Страговський (1142 р.), обителі у Тепла (1193 р.) і Хотешові (1202–1210 рр.), а також цистерціанців, чиїми осередками стали Седлецький монастир поблизу Кутної Гори (1142 р.) та Велеградський (1205 р.). Ці осередки відігравали роль важливих латинських освітніх центрів, що забезпечували культурні зв'язки з Францією та Священною імперією⁶⁴, а прихід до богемських, моравських і сілезьких міст францисканців і домініканців лише зміцнив

⁵⁹ Детально про характер цієї залежності див.: Wihoda M. První česká království. S. 175–196; Sobiesiak J. Od Lechowego Pola (955) do Mediolanu (1158). W służbie monarchów Rzeszy. Relacje czeskich źródeł narracyjnych o wyprawach Przemyślidów. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011. S. 33–55; Antonín R. Panovník ve světě českých legend a kronik 10.–13. století. *Proměna středověké Evropy raného a vrcholného středověku. Mocenské souvislosti a paralely* / ed. M. Wihoda, L. Reitinger a kol. Brno : Maticе moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2010. S. 502–529.

⁶⁰ «(...) regnumque Boemie (...) sibi suisque successoribus in perpetuum concedimus (...) Ius quoque et auctoritatem investendi episcopos regni sui (...)», Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae (далі – CDB) / ed. G. Friedrich. Pragae : Sumptibus Comitiorum Regni Bohemiae ; Typis Aloisii Weisneri, 1912. T. 2 : Inde ab a. 1198. usque ad a. 1230. Num. 96. P. 93.

⁶¹ Див.: Ibid. P. 92–94; Детальніше про значення булли 1212 р. для політичного розвитку королівства Богемія див.: Ліхтей І. «Золота булла сицилійська» як дискусійне питання чеської історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Ужгород, 2012. Вип. 29. С. 145–153; Wihoda M. Zlatá bula sicilská. Místo národní paměti nebo prostor k zamyšlení? *Zlatá bula sicilská. Mezi mýtem a realitou* / eds. M. Wihoda a J. Žemlička. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016. S. 69–97.

⁶² Pauk M. R. Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI–XIII wiek). Kraków ; Warszawa : Societas Vistulana, 2000. S. 24–25. Про рецепцію рицарської культури богемськими елітами див. також: Antonín R. Ideál panovnícké... S. 407–410.

⁶³ Див., наприклад, замки другої половини XIII ст.: Вальдштейн, Груби Рогозец, Ротштейн неподалік Турнова, Вольфштейн, Кунштат, Інджіхув Градец та інші: Klápště J. The Czech Lands... P. 126–154.

⁶⁴ Див.: Dvorník F. The Slavs... P. 325; його ж. Слов'яни в європейській історії. С. 133; Curta F. Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300). Leiden ; Boston : Brill, 2019. P. 405, 489–490. Богемський вимір місіонерської і придворної діяльності цистерціанців представлений у працях: Charvátová K. Cisterciáci na dvoře posledních Přemyslovců. *Dvory a residence ve Středověku II. Skladba a kultura dvorské společnosti* / ed. D. Dvořáková-Malá ; J. Zelenka. Praha : Historický ústav AV ČR, 2008. S. 327–346; idem. Počátky působení cisterciáckých opatů Dětricha, Heidenreicha a Konráda na dvoře Václava II. *Mediaevalia Historica Bohemica*. Praha, 2014. Roč. 17/1. S. 7–39; Doložal J. Konventní kostel kláštera cisterciáků v Sedlci: položení základního kamene českým kralem Václavem II. roku 1304. *Studia Mediaevalia Bohemica*. Praha, 2015. Roč. 7/2. S. 195–210. Детальніше про функціонування саме Велеградського монастиря і діяльність цистерціанців у Велеграді див.: Pojsl M. Proměna Veligradu... S. 305–312; idem. Moravské biskupství S. 51–52; Faracik R. Tradycja wielkomorawska i cyrylo-metodiańska a współczesny krajobraz Velehradu. *Prace Geograficzne*. Kraków, 2016. Z. 145. S. 83–88.

ці зв'язки і дозволив налагодити їх також із Італією⁶⁵. У 1263 р. богемський король Пржемысл II Отакар (*Otakarus*, 1233–1278) поселив у своїх володіннях ще й августинців. Крім того, величезний вплив релігійних ідей цистерціанців у Богемії протягом XIII ст. проявився у заснуванні п'яти нових абатств⁶⁶. Усе це сприяло дедалі глибшому проникненню та міцнішому вкоріненню західних латинських впливів у християнських практиках королівства Богемія.

Незважаючи на те, що Оломоуцьке єпископство було відновлене на великоморавських засадах, навіть в Оломоуці Пржемыслидів культ свв. Кирила і Мефодія не сповідувався, а велеградські цистерціанці дуже стримано ставилися до великоморавської традиції⁶⁷. Це пояснюється тим, що оломоуцькі єпископи, які принаймні з першої половини XII ст. культивували ідею стародавності своєї дієцезії, конструюючи зв'язок між новим Оломоуцьким єпископством та церковною організацією IX–X ст., очевидно, не могли покликатися на тексти великоморавського походження, а, радше, на празьку анналістську традицію. Саме тому Кирило і Мефодій тоді ще не були зараховані безпосередньо до числа оломоуцьких єпископів⁶⁸.

Ще одним вагомим ідеологічним фактором інтенсивної латинізації церковного життя Богемії кінця XI–XIII ст., на наш погляд, були хрестові походи, чий вплив на переважно католицькі країни «Молодшої Європи», зокрема володіння Пржемыслидів, став переломним і тривалим, географічно, культурно і духовно розширивши та інтегруючи латинський християнський світ⁶⁹. Богемські еліти, котрі брали участь Другому хрестовому поході 1147–1149 рр., зацікавилися духовно-рицарськими орденами і щедро обдаровували їх, дедалі більше переймаючи рицарський етос і культуру, особливо, від середини XIII ст.⁷⁰ Саме Другий хрестовий

⁶⁵ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії... С. 133. До 1228 р. богемські, польські та пруські землі були складниками окремого вікаріату Тевтонської провінції домініканського ордену, а з 1229 р. Богемське королівство увійшло до новоствореної Польської орденської провінції. Лише 1301 р. було створено окрему Богемську провінцію домініканців (Чорний М. Вибрані праці. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка ; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2014. С. 44, 50, 140, 176–177). Детальніше про специфіку місіонерської та церковної діяльності домініканців, зокрема, в Богемському королівстві, їхню душпастирську активність серед місцевих еліт у XIII–XIV ст. див.: Там само. С. 40, 44, 47–50, 55, 138–153, 176–181.

⁶⁶ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії... С. 133. Поп.: Charvátová K. Cisterciáci na dvoře... S. 327–346. Так, за підрахунками Модеста Чорного, лише за правління Карла IV в Богемському королівстві сталося 29 монастирів, що належали переважно бенедиктинцям і цистерціанцям, а 18 отримали нові привілеї (див.: Чорний М. Вибрані праці... С. 90). Обраний на богемський королівський престол під впливом саме цистерціанських абатів Іоанн Люксембурзький (*Iohannes*, 1296–1346) заснував неподалік Праги картезіанський монастир, відомий як «*Сад Богородиці*», що став ще одним важливим осередком і чинником піднесення латинських церковних традицій богемців XIV ст. (див.: Там само).

⁶⁷ Třeštík D. Myslití dějiny... S. 156. Поп.: Wihoda M. Morava v době knížecí... S. 78; idem. The Tradition of Saints... P. 313; idem. Vladislav Henry... P. 224–225. Показово, що великоморавську ротонду Св. Михаїла в Старому Месті (Велеграді) велеградські цистерціанці фактично ліквідували, побудувавши натомість новий і більший храм з такою ж присвятою (див.: Pojsl M. Moravské biskupství... S. 45), а заснування церкви в торговельному селищі Велеград за участю оломоуцького єпископа було присвячено не Свв. Кирилові чи Мефодію, а Св. Вітові (Třeštík D. Myslití dějiny... S. 156).

⁶⁸ Kalhous D. Vrcholně středověká... S. 101.

⁶⁹ Див. детальніше: Curta F. Eastern Europe... S. 534–575; Güttner-Sporzyński von D. Od misji do wojny świętej i krucjaty. Chrzest pogan w kręgu środkowoeuropejskim a ideologia krucjatowa. *Chryścianizacja «Młodszej Europy»* / red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla. Poznań : Wyd-wo Naukowe UAM, 2017. S. 201–219. Про ідеологічне й територіальне розширення світоглядної концепції латинського християнства під впливом хрестоносного руху та хрестових походів див. також: Le Goff J. The Birth of Europe / trans. by J. Lloyd. Oxford : Blackwell Publishing, 2005. P. 93–98; idem. Długie Średniowiecze / przek. przekład M. Żurawska. Warszawa : Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2019. S. 65–72.

⁷⁰ Antonín R. From Warrior to Knight: The Paths of Chivalric Culture in Central European Space Using the Example of the Bohemian Lands. *Czech and Slovak Journal of Humanities. Historica*. Olomouc, 2014. № 1. P. 8–18; Curta F. Eastern Europe... S. 405, 542. Показово, що Владислав II, який закріпив своє право на владарювання з німецькою поміччю, став вірним послідовником німецького короля Конрада III (*Conradus*, 1093–1152) і супроводжував його в II Хрестовому поході, а пізніше підтримував імператора Фрідріха I Барбароссу (*Fridericus*, 1122–1190) в його міланській кампанії 1158 р. (див. детальніше: Letopis

похід за участю князя (у 1158–1172 рр. – короля) Владислава II⁷¹ мав важливе значення для інституалізації першого місцевого відгалуження рицарів-іоаннітів у Богемії. Так, нотар Владислава II Мартін, який супроводжував його в Константинополі⁷², ставши після хрестового походу спершу літомежицьким провостом й адміністратором Празької капітули, у 1182 р. вступив до Ордену Св. Іоанна та здійснив паломництво до Єрусалима. Перед цим, 1169 р., він долучився до заснування богемської гілки госпітальєрів з осідком поблизу Юдитиного моста на Влтаві в Празі⁷³. В акті богемського герцога Фрідріха (*Fridericus*) від 23 квітня 1186 р., яким той передав госпітальєрам у довічну власність «село, що зветься Лессайн [Лешани в окрузі Бенешов, Середньочеський край. – *О. К.*] (...) і нову твердиню, розташовану на річці Огрже, названу Кадань»⁷⁴, Мартін згаданий уже як «колишній препозит Праги, а тепер істинно брат Госпіталя Єрусалимського, наставник Угорщини, Богемії та інших земель на сході, півдні і півночі»⁷⁵.

Показовим був приклад безуспішної участі представника одного зі знатних західнобогемських родів, Грознати з Тепли (*Grosnata*, у 1219), у Третьому хрестовому поході. Не маючи наміру долучитися до хрестоносців, той вирушив до папи Целестина III (*Celestinus*, 1106–1198) з проханням звільнити його від обітничі участі в поході. Понтифік змінив її на обов'язок запрошення ченців ордену премонстрантів до Тепли, де невдовзі після повернення Грознати 1191 р. був заснований монастир⁷⁶, фундація якого завершилася 1197 р.⁷⁷ У тому ж році графа знову безуспішно організував подорож через Альпи з метою долучитися до хрестоносців. Однак чергова авдієнція у понтифіка завершилася 7 серпня 1197 р. конфірмацією Целестином III заснування монастиря в Теплі та взяттям його під папський протекторат з наданням права місцевому абатові носити митру і перстень. Також папа дарував індульгенцію всім, хто відвідає монастирський храм у річницю його освячення⁷⁸. Згодом близько 1199 р. канонії монахів-премонстрантів були засновані в монастирі Хотешова, який теж належав родині Грознати⁷⁹. Відтак саме брати-

Vincencia, kanovníka kostela pražského. *FRB* / ed. J. Emler. V Praze : Nákladem Musea Království Českého, 1874. T. 2 : Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus S. 418–419, 427–449; Wihoda M. První česká království... S. 175–195; Idem. Vladislaus Henry... P. 20–27; та, особливо: Sobiesiak J. Od Lechowego Pola... S. 56–124). З іншого боку, участь богемських еліт в італійських походах імператора, вочевидь, дозволила їм познайомитися також із високою ромейською культурою, поширеною на континенті за посередництвом Гогенштауфенів, еліт Італії та, особливо, королівства Сицилії (див. висновки: Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 236–237, 280–281).

⁷¹ Див.: *Letopis Vincencia*... S. 418–419.

⁷² *Ibid.* 457.

⁷³ Саме 1169 р. перший конвент рицарів-іоаннітів, у фундації якого взяв участь провост Мартін, був запроваджений до Праги з ініціативи короля Владислава I. Див. детальніше про зв'язки провоста Мартіна з госпітальєрами: Libor J. ...Mortuus est persecutor noster Saladinus : (K způsobu komunikace mezi českými zeměmi a Palestinou ve 12. a 13. století). *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. C, Řada historická*. Brno, 1997. Vol. 46. Iss. 44. P. 17–35; Pauk M. R. Działalność fundacyjna... S. 42. Для порівняння, рицарі-тамплієри почали проникати до королівства Богемія приблизно в 1230-х рр. (Libor J. ...Mortuus est persecutor... P. 31).

⁷⁴ «(...) villam, que dicitur Lessain (...) et burgum novum super Ogre fluvium situm, nomine Cadain (...)», CDB / ed. G. Friedrich. Prague : Sumptibus Comitiorum Regni Bohemiae ; Typis Aloisii Wiesneri, 1904–1907. T. 1: Inde ab a. 805 usque ad a. 1197. Num. 310. P. 281.

⁷⁵ «(...) Martinus, quondam prepositus Pragensis, nunc vero frater hospitalis Jerusalem et preceptor Vngarie, Boemie et omnium aliarum terrarum ab oriente et meridie et septentrione (...)», *ibid.*; Libor J. ...Mortuus est persecutor... S. 18. У 1189 р. він згадується як «*preceptor hospitalis*», CDB. T. 1. Num. 323. P. 297.

⁷⁶ Vita fratris Hroznate, Teplensis et Chotessowicensis monasteriorum fundatoris. *FRB* / ed. J. Emler. V Praze : Nákladem Musea Království Českého, 1873. T. 1 : Životy svatých a některých jiných osob nábožných. S. 371–376; Pauk M. R. Działalność fundacyjna... S. 64–65; Klápště J. The Czech Lands... P. 68–70.

⁷⁷ Див. фундаційний акт самого Грознати 1197 р.: CDB. T. 1. Num. 357. P. 323–325, а також конфірмаційний акт богемського герцога і єпископа Генріха (*Henricus, dux et episcopus Bohemiae*, 1137–1197): *ibid.* Num. 358. P. 325–327. Див. також: Klápště J. The Czech Lands... P. 70.

⁷⁸ CDB. T. 1. Num. 360. P. 328–329, Num. 361. P. 329, Num. 362. P. 330; Pauk M. R. Działalność fundacyjna... S. 67; Klápště J. The Czech Lands... P. 68–76.

⁷⁹ Vita fratris Hroznate... S. 374–376; Pauk M. R. Działalność fundacyjna... S. 67.

премонстранти завдяки його фундаторській діяльності стали головним рушієм колонізаційного освоєння західнобогемських теренів довкола Тепли наприкінці XII–XIII ст.⁸⁰

Напередодні 1188 р. знатна богемська родина Грабіше (*Grabisse*) з Моста заснувала конвент Хрестових братів – Оборонців Гробу Господнього, яких запровадили до храму Св. Петра в Здеразі⁸¹. Згодом 1 травня 1234 р. здеразьким хрестоносцем граф Здислав (*Sdzialaus comes*) подарував церкву, яку він успадкував у Бубнах (у межах сучасного Голешовіце, район Праги)⁸². Натомість королівським актом Вацлава I (*Wenczlaus*, 1205–1253) від 6 квітня 1253 р. богемським Рицарям Хреста з червоною зіркою підтвердили їхню земельну власність включно з храмом Св. Велантина «у місті Празі з належними до нього ділянками та із селом Єсеніц», жертводавцями яких були Доброгост, Альбрехт і Дршко (*Dobrohozt, Albertus, Drisko*)⁸³. У 1230-х рр. Інджих (Генріх, *Henricus*) з дому Вітковичів запросив тевтонських рицарів до свого вотчинного Градця, де він заснував для ордену комтурію, госпіталь і надав тевтонцям право патронату над місцевою парафіяльною церквою⁸⁴.

Ще одним характерним для кінця XIII ст. був приклад рицаря короля Вацлава II (*Wenceslaus*, 1271–1305) Тобіаша з Бенешова (*Thobias de Benesow*), племінника празького єпископа Тобіаша з роду Бенешовичів (*Thobias*, у 1296), якого німецький і римський король Рудольф Габсбург (*Rudolphus, Romanorum rex*, 1218–1291) між 1288 і 1290 рр. рекомендував великим магістрам орденів рицарів-тевтонців («*summo magistro hospitalis sancte Marie domus Teutonicæ*»), тамплієрів («*summo magistro domus milicie templi*») і госпітальєрів («*summo magistro et custodi pauperum hospitalis sancti Iohannis Ierosolimitani*»)⁸⁵. Водночас сам празький єпископ Тобіаш у листі до магістра Ордену тамплієрів просив заступництва і підтримки для згаданого свого небожа-хрестоносця⁸⁶, а перед цим, близько 1280 р. вирушивши в паломництво до Єрусалима, в іншому зі своїх листів закликав великого магістра госпітальєрів прийняти його слугу, мешканця Праги, Еліаса (*Elias, civis Pragensis*), до ордену співбратів-іоаннітів у Акрі («*in vestrorum fratrum consorcium in domo ac (conventu) Acconensi*»)⁸⁷.

Безпосередня участь богемських еліт у хрестоносному русі XII–XIII ст., їхнє входження до духовно-рицарських орденів й, особливо, фундаторська діяльність на користь хрестоносців та латинських чернечих конвентів, без сумніву, сприяли формуванню у богемців колективного почуття належності до латинської християнської спільноти. За таких умов збереження кирило-

⁸⁰ Див.: Klápště J. *The Czech Lands...* P. 68–76. Його далекий родич, Грозната Кучерявий (*Grozna Crisrus*), раніше «надав Госпітально Єрусалимському (празьким іоаннітам) всі свої володіння, за винятком двох сіл, Перуц і Влацице» («*dedit hospitali Ierosolimitano omnes suas possessiones, exceptis duabus villis, Peruce et Vlacciz*»), що підтвердив богемський герцог Отто (*Otto, dux Boemie*) 1189 р., див.: CDB. T. 1. Num. 323. P. 296; див. також: Pauk M. R. *Działalność fundacyjna...* S. 42–43, 64. Детальніше про діяльність конвенту премонстрантів на західнобогемських теренах XIII ст., зокрема в Жабрдовіце, див.: Ibid. S. 70–73; Klápště J. *The Czech Lands...* P. 76–80.

⁸¹ Детальніше про фундаторську діяльність цього роду в Богемії див.: Pauk M. R. *Działalność fundacyjna...* S. 54–58; Klápště J. *The Czech Lands...* P. 104, 111–119.

⁸² CDB / ed. G. Friedrcich. *Pragae : Sumptibus Terrae Bohemiae ; Typis Dr. Ed. Gregri et Filii*, 1942. T. 3/1: Inde ab a. 1231 usque ad a. 1238. Num. 70. P. 74–75; Klápště J. *The Czech Lands...* P. 104.

⁸³ «(...) in civitate Pragensi cum areis adiacentibus et cum villa Jazeniz (...)», CDB / ed. G. Friedrcich. *Pragae : Sumptibus Academiae Scientiarum Bohemoslovenicae*, 1962. T. 4/1 : Inde ab a. 1241 usque ad a. 1253. Num. 266. P. 455, 457; Klápště J. *The Czech Lands...* P. 104.

⁸⁴ Щоправда, своїм актом від 1 грудня 1255 р. син Генріха, Вітко (*Witego*), підтвердив власний суверенітет у вільному розпорядженні майном Градця та його околиць і надав тевтонським рицарям право торгувати на всіх його ринках (див.: CDB / ed. G. Friedrcich. *Pragae : Sumptibus Academiae Scientiarum Bohemoslovenicae*, 1974. T. 5/1 : Inde ab a. 1253 usque ad a. 1266. Num. 57. P. 114–116; Klápště J. *The Czech Lands...* P. 143).

⁸⁵ *Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296)* / J. B. Novák. *Historický archiv*. Praha : Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1903. Č. 22. Num. 181. S. 142–143. Див. також: Libor J. ...*Mortuus est persecutor...* P. 29–30.

⁸⁶ *Formulář biskupa Tobiáše...* Num. 182. S. 143–144.

⁸⁷ Ibid. Num. 183. S. 144. Див. також: Libor J. ...*Mortuus est persecutor...* P. 30; Balcárek P. *Byzantium in the Czech Lands...* P. 311.

мефодіївської традиції у богемській історичній пам'яті, як і самих слов'янських текстів богемського походження (таких на сьогодні відомо близько 50) стало можливим завдяки їх перевезенню, як зазначалося вище, передусім, із Сазави до Русі упродовж XI–XII ст.⁸⁸ Показово, що в широко розповсюдженій та копіюваній на землях Рюриковичів молитві до Святої Трійці богемського походження містяться поклики на святих Кирила і Мефодія, св. Вацлава поряд зі зверненням до типово західних святих, зовсім не характерних для східної християнської традиції: св. Віта (Луканія, Південна Італія), св. Адальберта (празького єпископа), св. Альбана (Майнц, Празька митрополія), і, що цікаво, до святих поза еkleзіальною структурою Празької дієцезії: св. Ботольфа (Східна Англія), св. Мартина з Туру, скандинавських святих королів Кнута (Данія) і Олафа (Норвегія), святих Кристини, Лючії і Вікторії тощо⁸⁹. Крім того, руська писемна традиція почала демонструвати послідовні західнослов'янські (богемські та моравські) лінгвістичні риси, характерні для Моравії і Богемії, а їхній вплив втілював синкретизм східних і західних церковних елементів⁹⁰. Однак обмежені баварським, а з часів князя Болеслава II – саксонським кліром, богемські місіонери значною мірою втратили місійну форму своїх вчителів, культивуючи лише давні традиції, які поширювали зокрема на Русі⁹¹.

Натомість у цей час на богемських землях активно розповсюджувалися оригінальні твори латинської релігійної поезії здебільшого літургійного характеру, написані на основі французьких, німецьких чи італійських зразків, як, наприклад, «*Troparium*» собору Св. Віта у Празі (збережений в рукописі 1235 р.) – збірник літургійних співів-тропарів та низки молитов («*Kyrie*», «*Gloria*», «*Sanctus*» та ін.)⁹². Іншим жанром релігійної літератури були латинські гімни, складені для капітулів і монастирів на честь особливо шанованих у Богемії святих, а також секвенції, що виконувалися під час меси – усі збережені у «*Дражицькому збірнику*» 1342 р. та збірці секвенцій 1363 р., створеній за сприяння архієпископа Арношта з Пардубиць (Arnestus, 1297–1364). Проте навіть згадані латинські гімни присвячувалися, зокрема, свв. Кирилу,

⁸⁸ Див., насамперед: Bláhová M. Literarische Beziehungen... S. 237–253. Йдеться, передусім, про «*Житіє Мефодія*», «*Панегірик святих Кирила та Мефодія*», Другу церковнослов'янську легенду про св. Вацлава чи т. зв. «*Пролог*», що містив агіографічні легенди про мучеництво св. Вацлава і св. Людмили, перенесення мощей св. Вацлава XI–XII ст., «*Прологів*» папи Григорія VII, «*Євангеліє від Никодима*», «*Житіє св. Віта*», слов'янський переклад грецького Синаксаріону (відповідника латинського *Martyrologium*) та ін. (див.: Власто А. П. Запровадження християнства... С. 137–138; Nastalska-Wišnicka J. Rex Martyr... S. 25, 38–41; Brojer W. Polska – Ruś w X–XII wieku... S. 331; Pac G. Kult świętych a problem granicy między chrześcijaństwem zachodnim i wschodnim w Europie Środkowo-Wschodniej X–XII wieku. *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu* / redakcja naukowa Z. Dalewski. Warszawa : Instytut Historii PAN, 2014. S. 417–419).

⁸⁹ Власто А. П. Запровадження християнства... С. 138. Пор.: Pac G. Kult świętych... S. 423–431. Щоправда Гжегош Пац вважав імовірнішим руське походження Молитви до Св. Трійці середини XII ст. на основі різних джерел (Pac G. Kult świętych... S. 426–427). Детальніше про поширення культу св. Вацлава на руських землях XI–XII ст. див.: Ibid. S. 417–419; Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне... С. 120–142. Ще одним свідченням русько-богемських церковно-релігійних і літературних зв'язків було вшанування пам'яті св. Віта та його учня Модеста (15 червня), присутнє в кількох середньовічних руських мєнологіях, зокрема, в Архангельському Євангелії 1092 р. (див.: Pac G. Kult świętych... S. 411, 416).

⁹⁰ Verkhohantsev J. The Slavic Letters... Р. 28. Короткі висновки про зв'язки руських книжників з давньо-богемською літературною традицією див.: Данилевский И. Н. Герменевтические основы изучения летописных текстов. Повесть временных лет. Изд. 2-е, переработ. и дополн. Санкт-Петербург : Изд-во Олега Абышко, 2019. С. 188. Див. також висновки про наявність моравізмів у т. зв. «*Промові Філософа*» 986 р., а також інших паралелей до текстів кирило-мефодіївського циклу в структурі «*Повісті временних літ*»: Вилкул Т. О происхождении «Речи Философа». *Palaeoslavica*. Cambridge, 2012. Vol. 20/1. С. 3; її ж. Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 189, 226, 234, 402 (приміт. 365).

⁹¹ Brojer W. Polska – Ruś w X–XII wieku... S. 331.

⁹² Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії... С. 134. Пізніше «*Troparium*» значно доповнили композиціями, які зберігалися в «*Graduale*» Св. Віта 1363 р. (див.: Там само).

Мефодію та Прокопу поряд зі св. Людмилою і типово латинськими святими Вацлавом, Адальбертом і Ядвігою⁹³.

Ідея *translatio regni* та кирило-мефодіївські витоки богемського християнства в офіційній історіографії Пржемыслидів XII–XIII ст.

Сліди кирило-мефодіївської традиції, зафіксовані писемними джерелами, на середньовічних богемських землях чітко проглядаються в трьох вимірах: агіографічному, історіографічному і, звісно ж – літургійному, тобто церковному вшановуванні солунських братів⁹⁴. Загалом немає сумнівів, що слов'янська церковна традиція існувала у володіннях Пржемыслидів. Однак чи було мирним її співіснування з латинською у XII–XIII ст., чи йшлося про безперервну тяглість і чи широко вона практикувалася на всіх богемських теренах – усе означене вище досі залишається предметом дискусій учених⁹⁵. У чеській історіографії другої половини XX–XXI ст. виразною є концепція, згідно з якою розвинена кирило-мефодіївська традиція була лише елементом культурно-конфесійного простору слов'янської частини «Молодшої Європи» класичного та пізнього Середньовіччя, натомість концепція прямого наступництва кирило-мефодіївського християнства і масового поширення слов'янської літургії у володіннях Пржемыслидів визнається первісно гіпертрофованою⁹⁶. Насправді богемська латиномовна історіографія XII ст. зберегла історичну пам'ять про великоморавські і кирило-мефодіївські витоки богемського християнства кінця IX ст.⁹⁷ Так, хронікальну традицію про хрещення першого князя з династії Пржемыслидів – Борживоя (*Borivoj*, у 888/889) безпосередньо Мефодієм (*Metudius*, у 885) у Моравії під 894 р. відтворив у своїй «Богемській хроніці» Козьма Празький (*Cosmas*, бл. 1045–1125) та низка місцевих анналів⁹⁸. Цікаво, що саме празький канонік і хроніст Козьма, переконаний противник слов'янської літургії⁹⁹, увів до богемської середньовічної історіографії і колективної свідомості богемської спільноти «єпископа» Мефодія¹⁰⁰, повідомляючи про те, що «Борживой, як перший князь, був охрещений високошановним Методієм єпископом у Моравії за часів імператора Арнульфа і Святоплука, короля тієї ж Моравії (...)»¹⁰¹.

⁹³ Див.: Там само. Детальніше про характер богемської релігійної та історичної латиномовної літератури XII–XV ст. див.: Там само. С. 134–145; Bláhová M. Cyrilometodějská tradice... S. 135–152; Cetwiński M. Początki chrześcijaństwa w pamięci historycznej «Młodszej Europy». *Chryścianizacja «Młodszej Europy»* / red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla. Poznań : Wyd-wo Naukowe UAM, 2017. S. 305.

⁹⁴ Bláhová M. Cyrilometodějská tradice v českých zemích ve středověku. *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie* / red. nauk. A. Barciak. Katowice : Societas Scientiarum Favendis Silesiae Superioris – Instytut Górnośląski, Urząd Miejski w Zabrzu ; Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Katowicach, 1999. S. 136.

⁹⁵ Див., наприклад: Verkholtantsev J. The Slavic Letters... P. 27.

⁹⁶ Див.: Graus F. Velkomoravská říše... S. 289–305; idem. Slovanská liturgie... S. 473–495. Поп.: Třeštík D. Slovanská liturgie... S. 189–218. Поп.: Kalhous D. Slovanské písemnictví... S. 1–33; idem. Slawisches Schrifttum... S. 385–402; Štefan I. «Great» Moravia and the Přemyslid Bohemia from the point of view of archaeology. *The Great Moravian tradition and memory of Great Moravia in the Medieval Central and Eastern Europe* / R. Antonín at al. Opava : Slezská univerzita, 2014. P. 20–23; idem. Great Moravia... P. 181; Antonín R. On the Memory... P. 123–129.

⁹⁷ Див., наприклад: Pleszczyński A. Znaczenie polityczne... S. 161–162.

⁹⁸ Критика цього сюжету Козьмової хроніки має чималу історіографію – див., зокрема: Bláhová M. Cyrilometodějská tradice... S. 138–142; idem. Panovník a sacrum... S. 37; Wihoda M. Morava v době knížecí... S. 57–58; Kalhous D. Vrcholně středověká... S. 95–100; Matla M. Chryścianizacja Czech. *Chryścianizacja «Młodszej Europy»* / red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla. Poznań : Wyd-wo Naukowe UAM, 2017. S. 87. Поп.: Cetwiński M. Początki chrześcijaństwa... S. 305; Mühle E. Słowianie... S. 210.

⁹⁹ Dvorník F. The Slavs... S. 327; Pleszczyński A. Znaczenie polityczne... S. 162.

¹⁰⁰ Bláhová M. Cyrilometodějská tradice... S. 138–139.

¹⁰¹ «(...) Borivoj, qui primus dux baptizatus est a venerabili Metudio episcopo in Moravia sub temporibus Arnolfi imperatoris et Zuatopluk eiusdem Moravie regis», див.: Kosmův letopis český. *FRB* / ed. J. Emler. V Praze : Nákladem Musea Království Českého, 1874. T. 2: Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus. Lib. 1, 10. S. 18; див. також: Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum. *Magnae Moraviae Fontes Historici* (далі – *MMFH*) / ed. D. Bartoňková, L. Havlík, Z. Masařík, R. Vačerka. Praegae ; Brunae : Universita J. E. Purkyně, 1966. T. 1 : Annales et chronicae. S. 200.

Історична традиція про конверсію першого богемського князя Мефодієм розвивалася задовго до виникнення Козьмової «Хроніки», єдиним доведеним і найбільш раннім джерелом якої стала легенда монаха Християна про св. Вацлава (*Legenda Christiani*) кінця X ст.¹⁰². Її автор, який вважався представником династії Пржемыслів, приписував моравському «єпископові» Мефодію хрещення Борживоя¹⁰³ при дворі великоморавського князя Святоплука (*Zuato-pluk*, у 894), який під час застілля не дозволив богемському володарю зайняти місце серед християн за столом, натомість йому, як поганину, запропонували приєднатися до Святоплукових підданих на підлозі. За прикладом новонаверненого Борживоя християнство, за легендою, згодом прийняла його дружина Людмила (*Ludmila*, у 921). Так Християн виводив початки богемського християнства і державного устрою з володінь моравської династії Моймировичів і кирило-мефодіївської традиції, віддавши повну заслугу слов'янським апостолам, а не латинському баварському духівництву¹⁰⁴. Крім того, саме в епізоді відповіді Мефодія на запитання тоді ще поганського князя Борживоя, яку користь принесе йому запропоноване хрещення, автор уперше розкрив чітку дефініцію того, як у богемському інтелектуальному середовищі сприймався важливий зв'язок влади правителя зі сферою божественного¹⁰⁵.

Як бачимо, Козьма свідомо не приховав того факту, що Борживой прийняв хрещення від «єпископа» Мефодія в Моравії, однак, у цілому, хроніст значно трансформував усталену в XI ст. реляцію монаха Християна, який мотивом передачі влади (*translatio regni*) переплів давньоморавське і богемське минуле в спільну історію і увів кирило-мефодіївську традицію до витоків богемської державності і Церкви¹⁰⁶. Концепція трансферу влади від морав'ян до богемців, що стала загальноприйнятою, у Козьми Празького вилилася в дуже практичний ідейно-політичний конструкт. Його суть полягала в тому, що з Моравії християнство разом зі Святоплуковою королівською короною прийшли якраз у часі занепаду «королівства» Святоплука одразу після порушення ним васальної присяги імператорові Арнульфу (*Arnulfus*, у 899)¹⁰⁷. Так хроніст визнав Моравію, власне, постійною складовою частиною володінь Пржемыслів¹⁰⁸.

¹⁰² *Christiani monachi Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius. MMFH* / ed. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, Z. Masařík, R. Vačerka. Brno : Universita J. E. Purkyně, 1967. T. 2 : *Textus biographici, hagiographici, liturgici*. S. 186–199. Див. також: Тржештик Д. Великая Моравия... С. 160–161. Пор.: Verkholtantsev J. *The Slavic Letters*... P. 26.

¹⁰³ Грунтовні студії Християнового повідомлення про хрещення князя Борживоя Мефодієм у контексті модерної чеської історіографії провів: Kalhous D. *Anatomy of a Duchy*... P. 186–208; idem. *Legenda Christiani*... P. 14–15, 27, 31–38, 91, 115–116.

¹⁰⁴ Див. відповідні фрагменти про місіонерську діяльність св. Кирила у Моравії, хрещення моравським «єпископом» Мефодієм богемського князя Борживоя та політичні взаємини останнього зі Святоплуком: *Christiani monachi*... S. 188–199. Пор.: Wihoda M. *The Tradition of Saints*... P. 310–311; Nastalska-Wišnicka J. *Rex Martyr*... S. 121–122, 188–193; Kalhous D. *Státnost v Kristiánově legendě? K roli tradice při formování přemyslovského státu. Stát, státnost a rituály přemyslovského věku. Problémy, názory, otázky* / ed. M. Wihoda, D. Malaťák. Brno : Maticе moravská, 2006. S. 137, 147, 149–152.

¹⁰⁵ Antonín R. «*Omnis potestas a deo est*»... S. 69.

¹⁰⁶ Див.: Wihoda M. *Morava v době knížecí*... S. 58, 63–64; idem. *The Tradition of Saints*... P. 310–311. Про концепцію Християна див. також: Тржештик Д. Великая Моравия... С. 161–167; idem. *Myslití dějiny*... S. 153; Vadrna M. *Obraz krále Svätopluka I. v českých kronikách. Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy* / ed. M. Homza et al. Bratislava : Post Scriptum, 2013. S. 240–251; Kalhous D. *Vrcholně středověká tradice*... S. 95–100. Р. Антонін, відзначаючи Християнове приписування Святоплукові та Мефодію заслуги фактичного перенесення великоморавського християнства до Богемії, вважав, що автор залишив поза увагою мотив рецепції *regni* Святоплука богемськими володарями (див.: Antonín R. *On the Memory*... P. 130). Усталену в історіографії концепцію *translatio regni* від Моймировичів до Пржемыслів, як типове дифузійністське твердження, з погляду культурної антропології критично трактував І. Штефан. Дослідник схильний вважати, що ця ідея узгоджується, радше, з пізнішою моделлю світової організації та концепцією акультурації; Štefan I. *Velká Morava*... S. 190–192; idem. *Great Moravia*... P. 151–153.

¹⁰⁷ Див.: Vadrna M. *Obraz krále*... S. 239. Йдеться, насамперед, про епізод, коли після хрещення Борживоя у тому ж 894 р. моравський «король» Святоплук («*Zuato-pulch, rex Moraviae*») у розкаянні за повстання «проти свого пана імператора і кума Арнульфа» («*contra dominum suum imperatorem et compatrem Arnolphum*») покинув власне військо, під покровом ночі таємно проїхав на коні через свій табір, втішки

Цей мотив, побудований на основі ідеї *translatio regni* (перенесення королівства з Великої Моравії до Богемії), поряд з мотивом *translatio fidei* (пов'язаним з історією хрещення Борживоя), тобто спадкоємності великоморавських церковних інституцій і слов'янської літургії, а також вшанування свв. Кирила і Мефодія на богемських землях, стали основними складниками великоморавської традиції, остаточно сформованої не пізніше XIV ст. В епоху Карла Люксембурга вона стала ідеологічним знаряддям низки політичних і релігійних програм правлячого двору і династії¹⁰⁹.

З еклезіального погляду володіння Пржемыслидів після 895 р. підпорядковувалися юрисдикції регенсбурзького єпископа і, фактично, безперервно залишалися пов'язаними спершу зі Східнофранкським королівством, пізніше формально входячи до політичних (щонайменше до початку XIII ст.) і церковних структур Священної імперії, що відіграло ключову роль і в еклезіальному управлінні¹¹⁰. Незважаючи на те, що офіційне заснування Празького єпископства відбулося 973 р., а першим празьким єпископом саксонський чернець Тітмар з абатства Корвеї був призначений у 976 р., Богемія через внутрішню кризу ще не мала своєї повноцінної територіальної Церкви (археєпископства) навіть 1039 р., на відміну від володінь П'ястів з власною архієпископією у Гнезно (1000 р.) та Угорського королівства, де з 1001 р. існувало архієпископство в Естергомі¹¹¹. Якщо на церковно-правовому рівні ці дві нові архидієцезії для угорського та польського інтелектуальних середовищ замінили ідею давньої слов'янської провінції Св. Мефодія¹¹², то відновлена в 1063 р. Оломоуцька і Празька єпископії залишалися під юрисдикцією далекого архієпископа Майнца аж до заснування окремого Празького архієпископства лише 1344 р. за правління Карла IV Люксембурга¹¹³.

Не менш важливим для богемських владних еліт було й те, що після піднесення Празького єпископства до рангу архидієцезії її архієпископ ставав особою, яка коронувала богемських королів, відігравав важливу роль в обранні, інтронізації та привітанні при урочистому

до монастиря на схилі гори Зобор («ad locum in latere montis Zober»), що знаходився серед неприступного для людей лісу, де «він вбив коня, а меч свій закопав у землю» («equum interfecit, et gladium suum humi condidit»). Невдовзі Святоплук помер у монастирі, а його «королівство», як повідомляв Козьма, занепало і було розділене між мадярами (*Ungaris*), східними тевтонцями (*Teutonicis orientalibus*) і частково зруйноване поляками (*Poloniensibus*) (див.: Kosmův letopis český... Lib. 1, 14. S. 27. Поп.: Homza M. Stredoveké korene svätoplukovskej tradície u Slovákov (čierna a biela svätoplukovská legenda). *Svätopluk v európskom písomnictve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy* / ed. M. Homza et al. Bratislava : Post Scriptum, 2013. S. 89–92; Vadrna M. Obraz kráľa... S. 235–240; Втрата, а саме свідоме позбавлення себе головних атрибутів королівської влади – коня та, особливо, меча – символів її легітимності і безперервності, виконувала функцію опису остаточного кінця Святоплукового «regni» (див. детальніше: Homza M. Stredoveké korene... S. 92, 96–98; про меч як один з основних символів соціального престижу у Великій Моравії та володіннях Пржемыслидів, а також як один з головних інвентарних атрибутів численних моравських і богемських поховань воїнів IX–XI ст. див.: Klápště J. The Czech Lands... P. 21–36) не випадково в рік Мефодієвого хрещення князя Борживоя (незважаючи на те, що в 894 р. архієпископ вже не жив) та смерті моравського «короля». Так Козьма символічно підкреслював незворотній занепад Святоплукової держави і обґрунтовував перехід його спадку до Пржемыслидів (Vadrna M. Obraz kráľa... S. 239).

¹⁰⁸ Див.: Wihoda M. The Tradition of Saints... P. 311. Ознаку гегемонії Пржемыслидів уже наприкінці IX ст. легко помітити в повідомленні Фульдських анналів про прибуття 895 р. до імператора Арнульфа в Регенсбург з метою васальної присяги «всіх князів богемських (...) чийми лідерами були Спитігнев і Вітізла» («(...) omnes duces Boemanorum (...) quorum primores erant Spitignewo, Witizla (...)», *Annales Fuldenses. MMFH* / ed. D. Bartoňková, L. Havlík, Z. Masařík, R. Vačerka. Prague ; Brunae : Universita J. E. Purkyně, 1966. T. 1: *Annales et chronicae*. S. 121; див. також: Štefan I. Velká Morava... S. 200; Idem. Great Moravia... P. 164).

¹⁰⁹ Štefan I. Velká Morava... S. 190–191; idem. Great Moravia... P. 152; Antonín R. On the Memory... P. 129.

¹¹⁰ Štefan I. Velká Morava... S. 216; idem. Great Moravia... P. 154, 181; idem. Conversion and Christianization. Bohemia, Poland, Hungary and Rus" (9th to 12th Centuries). *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300* / ed. F. Curta. London ; New York : Routledge Taylor & Francis Group, 2022. P. 105.

¹¹¹ Štefan I. Conversion and Christianization... P. 105–108.

¹¹² Homza M. A Few Words... P. 27.

¹¹³ Štefan I. Great Moravia... P. 154–155; idem. Conversion and Christianization... P. 105–108.

в'їзді до Праги нового володаря¹¹⁴, фактично незалежного від майнцького архієпископа. Тож латиномовні історіографи та агіографи XII–XIV ст. у своїх творах апелювали до кирило-мефодіївської традиції з чіткою метою продемонструвати глибоку історичну тяглість Мефодієвої великоморавської церковної митрополії, правом на відродження якої у формі місцевої архієпископії, за вищезгаданим принципом *translatio regni et fidei*, володіла династія Пржемыслидів. Для останніх у цьому контексті все ще актуальним залишалося артикулювання кирило-мефодіївської традиції в офіційному богемському історіописанні та збереження її у власній історичній (а відтак і почасти фабульованій династичній) та церковній пам'яті XII – першої половини XIV ст.

Крім того, великоморавське «*regnum*» Святоплука та історична пам'ять про нього (з усіма притаманними кирило-мефодіївськими сюжетами) стали своєрідним архетипом сильної слов'янської держави на чолі з могутнім правителем, і саме від цього взірця походило ідейне підґрунтя наступних слов'янських політичних концепцій¹¹⁵. Завдяки своїй письмовій фіксації Святоплукова легенда, будучи відомою при всіх правлячих дворах на схід від Ельби, мала потужну формотворчу силу і надавала нову якість у сприйнятті та конструюванні спільної слов'янської культурної пам'яті¹¹⁶. Концепцію *translatio regni Sclavorum* Святоплука на узбережжя Адріатичного моря, тобто адаптацію великоморавської традиції з метою легітимізації та історизації слов'янської державності, зокрема південніше річки Сави, спостерігаємо в «*Літописі*» попа Дуклянина XII ст.¹¹⁷. Подібно автор «*Угорсько-Польської хроніки*» першої половини XIII ст. генетично пов'язав великоморавську традицію з історією Угорського королівства¹¹⁸, яке в такий спосіб історично легітимізувало своє панування в Карпатській котловині¹¹⁹.

Як слушно зауважив М. Гомза (на прикладі коронації дуклянського правителя Михаїла Войславича [Michael, ú 1081]), слов'янським правителям однієї королівської корони було недостатньо, оскільки вона вже наприкінці XI–XII ст. була цілком типовим явищем для нових й успішних династій «Молодшої Європи». Натомість їхнім офіційним історіографам потрібно було «легітимізувати новий статус династії написанням адекватної історії, тобто “династичних діянь” (*gesta*)»¹²⁰. Легітимізувати владу нового правлячого роду, зокрема династії Пржеми-

¹¹⁴ Antonín R. Panovnik ve světě... S. 502, 532.

¹¹⁵ Див.: Malinovská (Verešová) N. Geographical Concepts... P. 62–63; idem. «Regnum Sclavorum»... С. 21–33.

¹¹⁶ Homza M. A Few Words... P. 25–26.

¹¹⁷ Малиновска Н. «Regnum Sclavorum»... С. 25–26, 33. Йдеться, насамперед, про сюжет хрещення і становлення у вірі «короля слов'ян» Святоплука Константином Філософом, творцем слов'янської абетки та слов'янських перекладів усіх священних книг, упорядником літургії «*more Graecorum*», який «почав проповідувати королеві Євангеліє Христове та віру у Святу Трійцю. На його проповіді король Святоплук увірував у Христа й охрестився з усім королівством своїм (...)» («(...) caepit praedicare regi evangelium Christi et fidem sanctae trinitatis. Ad cuius praedicationem rex Svetopelek credidit Christo et baptizatus est cum omni regno suo (...)»), див.: Presbyteri Diocleatis Regnum Sclavorum. MMFH / ed. D. Bartoňková, L. Havlík, Z. Masařík, R. Vačerka. Praegae ; Brunae : Universita J. E. Purkyně, 1966. Т. 1 : Annales et chronicae. S. 240). Детальніше про цей епізод, його зв'язок з аналогічними мотивами богемських історичних наративів XII–XIV ст., кирило-мефодіївською традицією та святоплуківською легендою див.: Kowalski W. The Kings of the Slavs The Image of a Ruler in the Latin Text of The Chronicle of the Priest of Duklja [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 13]. Leiden ; Boston : Brill, 2021. P. 121–141. Інший епізод стосується коронації Святоплука «на рівнині Далми» («*in planitie Dalmae*») (Presbyteri Diocleatis... S. 242–245; про образ Святоплука як короля-засновника в реляції Дуклянина див. також: Хомза М. Имеет ли IX глава... С. 83, 94, 98; Kowalski W. The Kings of the Slavs... P. 141–178).

¹¹⁸ Homza M. Uhorsko-poľská kronika. Nedoceněný prameň k dejinámstrednej Európy. Bratislava : Libri Historiae ; Post Scriptum, 2009. S. 24, 32–58; див. також: Malinovská (Verešová) N. «Regnum Sclavorum»... С. 31–33.

¹¹⁹ Malinovská (Verešová) N. Geographical Concepts... P. 62; idem. «Regnum Sclavorum»... С. 31–33. Про сприйняття і підтримку угорськими Арпадами великоморавської і кирило-мефодіївської спадщини, а також традиції про сильного володаря Святоплука на початку XII ст. див.: Idem. Проблематика славянської ідентичності на сторінках словацького журналу «Konštantínove listy / Constantine's letters». *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2021. №1 (29). С. 164.

¹²⁰ Хомза М. Имеет ли IX глава... С. 94.

слідів, автори цих діянь могли шляхом сакралізації його коренів¹²¹. Важливим елементом такої сакралізації, як ми вважаємо, власне й було покликання на кирило-мефодіївську традицію як основу ранньобогемської державності та церковної організації, а також на дуже давні слов'янські витоки богемського християнства, прийнятого князем Борживоем та його нащадками з рук великоморавського архієпископа Мефодія та його учнів. Тож не випадково Козьма Празький записав згадану вище нітранську легенду про Святоплука приблизно в той час, коли переписувалися всі відомі папські послання до Святоплука (наприкінці XI – на початку XII ст.) і виникла святоплуківська легенда авторства попа Дуклянина¹²².

Написані впродовж 1140–1160-х рр. в іншому еклезіальному осередку *Градїштсько-опатовські аннали* повторили епізод про Борживоеве хрещення, щоправда, без згадки про участь архієпископа Мефодія в цьому таїнстві. Але градїштський монах-анналіст XII ст. все-таки знав про те, що «Кирило і Мефодій, винайшовши болгарське письмо, проповідували слово Боже морав'янам»¹²³. Це повідомлення принципово відрізнялося від Козьмового наративу тим, що останній взагалі не згадував про Кирила як одного з солунських братів-місіонерів і, безсумнівно, знаючи про існування слов'янської літургії, не пов'язував її з самою Моравією¹²⁴. Така непослідовність у оцінці діяльності свв. Кирила і Мефодія була цілком типовою для тогочасних наративів, у яких обоє солунських братів представлялися і сприймалися порізно протягом тривало часу після їхньої смерті. Об'єднання обох у культову пару, офіційно визнану Римською церквою, сталося приблизно в середині XIV ст. У богемському інтелектуальному та церковному середовищі це явище бачимо, фактично, лише з виданням едикту імператора Священної Римської імперії Карла IV Люксембурга від 21 листопада 1347 р.¹²⁵

Однак про значно глибшу обізнаність хроніста Козьми Празького зі слов'янською церковною традицією свідчить його ж повідомлення під 968 р. про те, як богемський князь Болеслав II (*Bolezlaus*, у 999) за посередництва своєї сестри Млади (*Mlada*, у 994) просив папу Іоанна XIII (*Iohannes*, у 972) дозволу заснувати єпископство в Празі, на що той рішуче погодився, «однак не згідно з обрядом чи вченням народу Болгарії або мовою руською чи

¹²¹ Інший підтекст таких легітимізаторських *gestorum*, за словами М. Гомзи, полягав у «завуальюванні» їх спільної святоплуківської та слов'янської пам'яті (див.: Homza M. A Few Words... P. 27).

¹²² Ibid. P. 26.

¹²³ «(...) Cyrillus et Methudius inventis Bulgarorum litteris verbum dei predicaverunt Moravicis», див.: Letopisy Hradištsko-Opatovické. FRB / ed. J. Emler. V Praze : Nákladem Musea Království Českého, 1874. T. 2: Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus. P. 386–387. Поп.: Kopecký M. Cyrilometodějská tradice... S. 569; Bláhová M. Cyrilometodějská tradice... S. 140; Wihoda M. The Tradition of Saints... P. 312. Для порівняння автор написаних на початку XIII ст. *Празьких анналів* теж повідомляв про хрещення Борживоя та його дружини Людмили 894 р., жодним словом не згадуючи Мефодія (див.: Annales Pragenses. MMFH / ed. D. Bartoňková, L. Havlík, Z. Masařík, R. Vačerka. Pragae ; Brunae : Universita J. E. Purkyně, 1966. T. 1: Annales et chronicae. S. 176. Поп.: Bláhová M. Cyrilometodějská tradice... S. 139). Стратегія історіописання празьких та інших богемських еклезіальних осередків (що часто формували ідеологічно різні історіографічні традиції) не завжди була однаковою при висвітленні історії Пржемислідів і звернення до кирило-мефодіївської традиції. Окрім свідчень Козьми Празького та Сазавського хроніста XII ст., Празький анналіст, особливо, перебував під впливом гільдесгеймського інтелектуального середовища (див. критику до: Annales Pragenses... S. 176), котре навряд чи цікавилось спадщиною солунських братів. Так само бенедиктинський Конвент Св. Георгія на Празькому Граді, який понад століття до Козьми конструював історичну пам'ять про рід Пржемислідів, був заснований за моделлю саксонських монастирів Нордгаузена, Кведлінбурга та Гандерсгейма та, в основному, інтенсивно дбав про історію династії Оттонів (Людольфінгів) (див.: Homza M. Remembering a King... P. 21). Натомість джерелами інформації про Борживоеве хрещення для богемського хроніста Козьми був *Епілог Моравської церкви (Epilogus Moraviensis ecclesiae)* (історіографічні дискусії про джерельний базис Козьмової «Богемської хроніки» див.: Kalhous D. *Legenda Christiani*... P. 34, 42–44, 79).

¹²⁴ Bláhová M. Cyrilometodějská tradice... S. 139–140.

¹²⁵ Див.: MMFH / ed. D. Bartoňková, L. Havlík, I. Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Vačerka. Pragae ; Brunae : Universita J. E. Purkyně, 1969. T. 3 : Diplomata, epistolae, textus historici varii. S. 116; Ivanova M. *Inventing Slavonic. Cultures of Writing between Rome and Constantinople*. New York : Oxford University Press, 2024. P. 108–109.

слов"янською"¹²⁶. Як припускає М. Вігода, Пржемисліди могли вбачати в кирило-мефодіївській традиції доказ давнього існування у своїх володіннях власного єпископа, виправдовуючи в такий спосіб власне звернення до Риму в справі лише встановлення нового єпископського урядника. Однак після церковного розколу 1054 р. саме так обґрунтоване Болеславове звернення до понтифіка виглядало б надто зухвалим, а тому Козьма назвав слов"янську літургійну практику «підходящою тільки для секти»¹²⁷. З іншого боку, так хроніст засвідчив двомовність тодішньої писемної культури і літургійної практики в державі Пржемислідів, артикулював існування стійкого слов"янського (кирило-мефодіївського) елементу, особливо наприкінці XI ст., коли латинська протидія слов"янській літургійній практиці та культурній традиції сягнула піку¹²⁸.

Історіографічну традицію про хрещення Борживоя та його дружини Людмили під безпосереднім впливом Козьмової хроніки передав також автор Богемських анналів (1163 р.), збережених у рукописі кінця XIV ст.: «Року 894 Борживой, князь Богемії, охрещений Мефодієм, єпископом Моравії, з дружиною своєю Людмилою»¹²⁹. Це коротке повідомлення – як у реляції першого офіційного празького хроніста Пржемислідів, так і богемського анналіста XII ст. – стало основоположним для пізніших продовжувачів Козьми Празького, серед яких «Борживоя, першого християнина, охрещеного Методієм, єпископом моравським, року Господнього втілення 894», згадував невідомий автор так званого «Висновку збирача» («Епілогу»), створеного у формі каталогу богемських правителів за часів правління Вацлава II¹³⁰. Хоча ця дата має виключно комбінований характер¹³¹, бо Козьма Празький не знав чи не зміг ніде відшукати справжньої дати Борживоевого хрещення, замінивши її датою смерті великоморавського «короля» Святоплука на основі свідчень прюмського абата Регінона, незважаючи на те, що архієпископ Мефодій на той час уже дев"ять років, як помер¹³².

Серед інших більш ранніх продовжувачів «Хроніки» Козьми Празького анонімний сазавський монах у 1170-х рр., пишучи історію свого монастиря, зацентрував увагу вже на «єпископові» Кирилові, який створив і впровадив до канону слов"янську писемність. В авторській реляції це прямо пов"язувалося з першим абатом-бенедиктинцем Сазави: «пустельник на ім"я Прокопій, за походженням богемець з села Хотунь, повністю був навчений слов"янським пись-

¹²⁶ «(...) non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruziae aut Sclavonicae lingue (...)», Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag / hrsg. von B. Bretholz. *Monumenta Germaniae Historiae. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series*. Berolini : Apud Weidmannos, 1923. T. 2 : Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Lib. I. Cap. 22. S. 43–44. Див. також коментар до цього епізоду: Wihoda M. Morava v době knížecí... S. 64; Idem. The Tradition of Saints... P. 311.

¹²⁷ Wihoda M. The Tradition of Saints... P. 311.

¹²⁸ Див.: Dvornik F. Byzantine missions... P. 214; Polek K. Początki i rozwój chrześcijaństwa w Czechach za pierwszych Przemyślidów (do końca X wieku). *Studia Pigioniana. Rocznik Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Pigionia w Krośnie*. Krosno, 2018. T. 1/1. S. 60–61. Очевидно, схожість слов"янського обряду кирило-мефодіївської традиції у Богемії та на східній периферії Празької дієцезії становила загрозу латинству, що привело до появи «руського» пасажу в папській буллі (див.: Кардаш О. Н. Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного протистояння : дис. ... д-ра філософії : 032 Історія та археологія / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2023. С. 190).

¹²⁹ «Anno DCCC(LXX)XXIII Borzivoy, dux Boemie, baptisatur a Methudio, episcopo Maravie, cum uxore sua Ludmilla», див.: Letopisy České. FRB / ed. J. Emler. V Praze : Nákladem Musea Království Českého, 1874. T. 2: Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus. S. 380. Див. також: Bláhová M. Cyrilometodějská tradice... S. 139.

¹³⁰ «Borziwoy, primus christianus; baptizatus est a Metudio, episcopo Maraviensi, anno dominicae incarnationis 894», Závěrek sběratele. FRB / ed. J. Emler. V Praze : Nákladem Musea Království Českého, 1874. T. 2: Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus. S. 369. У пізніших редакціях уже окремо збереженого «Епілогу» Мефодій титулований архієпископом (*archiepiscopus*) і названий блаженним – *beatus* (Bláhová M. Cyrilometodějská tradice... S. 141).

¹³¹ Див.: Vadrna M. Obraz krále... S. 239; Matla M. Chřtianizacija Czech... S. 87.

¹³² Тржештик Д. Великая Моравия... С. 161; Bláhová M. Panovník a sacrum... S. 37; Kalhous D. Vrcholně středověká tradice... S. 97–98.

менам, найсвятішим єпископом Кирилом колись винайденим і канонічно встановленим»¹³³. Цим повідомленням сазавський хроніст не лише пов'язав кирило-мефодіївську традицію зі святопрокопською, але як і градіштський анналіст, надав цінні й надійні свідчення про те, що навіть упродовж XII ст. кирило-мефодіївська традиція, зокрема пам'ять про її мовно-літературний складник, який замовчувався Козьмою, повністю не зникла з богемського середньовічного культурного життя¹³⁴.

Цілком іншого звучання кирило-мефодіївська традиція набула у «Хроніці» Мартіна Опавського (*Martinus*, ú 1278), який обмежився короткою згадкою про «святого Кирила, моравського єпископа», в контексті оповіді про святого папу-мученика Климента¹³⁵. Хроніст вдало поєднав традицію про св. Кирила і Климентову традицію, констатувавши, що названий із солунських братів завдяки папі та римському народові похований у храмі Св. Климента в Римі¹³⁶. Дуже цікавим в цьому контексті є дискусійне, виконане у візантійському стилі, рельєфне іконографічне зображення двох чоловічих фігур з хрестом у центрі на південному порталі (тимпані) богемського храму Св. Вацлава в Грушіце (східний округ Праги)¹³⁷, яке переважна більшість дослідників датують 1230-ми рр. й ототожнюють зі свв. Кирилом і Мефодієм, які несуть (можливо, процесійний) хрест – «якір святого Климента» (див. рис. 1)¹³⁸. Цей сюжет, на наш погляд, міг слугувати також певним візуалізованим проявом церковної пам'яті про культову пару солунських братів і пов'язаного з ними папи-священномученика Климента за правління королів Вацлава I та Пржемысла II Отакара.

З іншого боку, на жаль, не зберігся жоден історіографічний текст доби правління Пржемысла II Отакара, що безпосередньо б розкривав ідеологічне тло політики Пржемыслидів XIII ст.¹³⁹. Як намагався показати Р. Антонін, оригінальна жива пам'ять про великоморавське минуле та кирило-мефодіївську традицію була забута богемським інтелектуальним середовищем упродовж XIII ст. і не могла ототожнюватися з літературною традицією про стародавню Моравію, започаткованою богемським хроністом Далімілом на початку XIV ст.¹⁴⁰. Та все ж не пізніше, ніж за правління саме Пржемысла II Отакара закріпилася ідея про Велеград як одвічну церковну митрополію, резиденцію моравських князів та архієпископа Мефодія, а також

¹³³ «(...) heremita Procopius nomine, natione Boemicus de villa Chotun, sclavonicis litteris a sanctissimo Quirilo episcopo quondam inventis et statutis canonice admodum imbutus (...)», див.: Mních Sázavský... P. 241. Пор. агіографічні свідчення святопрокопської легенди *Vita minor*, що ввійшли до джерельного базису сазавського хроніста: Chaloupecký V. *Středověké legendy*... S. 132; *Vita sancti Procopii*. *MMFH* / ed. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, Z. Masařík, R. Večerka. Brno : Universita J. E. Purkyně, 1967. T. 2 : *Textus biographici, hagiographici, liturgici*. S. 236–237; Див. також: Iwańczak W. Kult św. Prokopa w średniowiecznych Czechach. *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie* / red. nauk. A. Barciak. Katowice : Societas Scientiarum Favendis Silesiae Superioris – Instytut Górnosłaski, Urząd Miejski w Zabrzu ; Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Katowicach, 1999. S. 165–166; Mühle E. *Słowianie*... S. 210.

¹³⁴ Див. джерелознавчу критику до: *Vita sancti Procopii*... S. 235.

¹³⁵ *Staročeská kronika Martimiani* / ed. S. Šimek. Praha : Scriptorium, 2019. S. 299. Пор.: Kopecký M. *Cyriometodějská tradice*... S. 569.

¹³⁶ *Staročeská kronika*... S. 299.

¹³⁷ Див., наприклад: Merhautová A., Třeštík D. *Románské umění*... S. 245 (див.: obr. 224); Bartlová M., Charvát P. *Z počátků křesťanství v českých zemích: ikonografie románských tympanonů. Umění : časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky*. Praha, 2001. Roč. 49. Č. 5. S. 389–391.

¹³⁸ В описаному мотиві з Грушіце хрест набуває форми якоря біля свого підніжжя. За схожою інтерпретацією, під хрестом – двоголовий дракон (як символ переможеного християнством зла і поганства), який у символічний спосіб поєднується з якорем – див.: Bartlová M., Charvát P. *Z počátků křesťanství*... S. 389–391; Balčárek P. *Byzantium in the Czech Lands*... P. 315–317 (див.: fig. 9,5).

¹³⁹ Bláhová M. *Cyriometodějská tradice*... S. 141. Пор.: Pojzl M. *Proměna Veligradu*... S. 309. Найдетальніше ідеологічне підґрунтя політики Пржемысла II Отакара висвітлено, зокрема, у праці: Barciak A. *Ideologia polityczna monarchii Przemysła Otakara II. Studium z dziejów czeskiej polityki zagranicznej w drugiej połowie XIII w.* Katowice : Uniwersytet Śląski, 1982. 126 s., а також: Wihoda M. *Vladislaus Henry*... P. 223–227.

¹⁴⁰ Див.: Antonín R. *On the Memory*... P. 129–141.

Кирила як першого «єпископа велеградського»¹⁴¹, і почала офіційно репрезентуватися на межі XIII і XIV ст.¹⁴² Тобто Пржемысл II Отакар разом з оломоуцьким єпископом Бруно з Шауенбурга (*Bruno*, 1205–1281) у справі відновлення Моравської архидієцезії, вочевидь, мав спиратися на попередні великоморавські та кирило-мефодіївські слов'янські традиції¹⁴³. Однак за його правління ці традиції мали, насамперед, агіографічний вимір¹⁴⁴, що є перспективою окремих спеціальних студій. М. Гомза в цілому припускав, що для короля, ймовірно, не залишився непоміченим потенціал відродження кирило-мефодіївської спадщини, особливо в її «універсалістському» слов'янському аспекті¹⁴⁵. Оломоуцьке інтелектуальне середовище було обізнане з давньою історією Моравської церкви і культом св. Мефодія, однак кирило-мефодіївська і велеградська традиції могли тривалий час зберігатися у спрощеній та часто спотвореній формі лише в міському середовищі Велеграда¹⁴⁶.

Так чи інакше, проєкт богемського короля та оломоуцького єпископа з відновлення давньої Моравської архієпископії зазнав невдачі через прагматизм папи Климента IV (*Clemens*, у 1268), який 20 січня 1268 р. наголосив правителю про необхідність підпорядкування

¹⁴¹ Див.: Chaloupecký V. *Středověké legendy...* S. 58; Třeštík D. *Myslití dějiny...* S. 155, 157; Wihoda M. *The Tradition of Saints...* P. 313; Verkholtantsev J. *The Slavic Letters...* P. 74.

¹⁴² Див., насамперед: *Vita sancti Procopii (Legenda F)*. MMFH / eds. D. Bartoňková, L. Havlík, J. Ludvíkovský, Z. Masařík, R. Vačerka. Brno : Universita J. E. Purkyně, 1967. T. 2 : *Textus biographici, hagiographici, liturgici*. S. 237. Пор.: Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (3) v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. Historický komentář. Rejstřík / ed. M. Bláhová. Praha : Academia, 1995. S. 180. Див. також: Třeštík D. *Myslití dějiny...* S. 154; Pojzl M. *Proměna Veligradu...* S. 311.

¹⁴³ Balcárek P. *Byzantium in the Czech Lands...* P. 231, 238. Празький двір Пржемысла II Отакара за посередництвом єпископа Бруно з Шауенбурга в дипломатичному листуванні з Престолом Св. Петра щодо надання Оломоуцькій дієцезії статусу архієпископства на тлі королівської експансії до Пруссії 1267 р. покликався на давнє існування в Моравії митрополії («*licet antiquitus in Moravia sedes huiusmodi fuisse*»), однак жодним чином не згадував про Велеград чи Кирила й Мефодія (див.: CDB / ed. J. Šebánek, S. Dušková. *Pragae : Sumptibus Academiae Scientiarum Bohemoslovacae*, 1981. T. 5/2 : *Inde ab a. 1267 ad a. 1278*. Num. 539. S. 98–99. Див. також: Třeštík D. *Myslití dějiny...* S. 154–155; Pojzl M. *Proměna Veligradu...* S. 311; Wihoda M. *Morava v době knížecí...* S. 79–81; Idem. *The Tradition of Saints...* P. 313). М. Вігода схилюний вважати, що посольство, надіслане королем до Риму, привезло докази, які підтверджували право Богемії на власного архієпископа, можливо, навіть включаючи легенди про свв. Кирила й Мефодія, а сам єпископ Бруно, очевидно, завбачливо применшував роль слов'янської літургії, однак усе ж доволі гучно апелював до фундаторських заслуг моравських «архієпископів» Кирила і Мефодія (Wihoda M. *The Tradition of Saints...* P. 313). Однак лише гіпотетично можливо, що під згаданим вище покликом на давню архидієцезію мали на увазі саме Мефодієву архієпископську резиденцію у Великій Моравії (Verkholtantsev J. *The Slavic Letters...* P. 74).

¹⁴⁴ Див. оломоуцький перепис найдавнішої (*Vita antiqua*) легенди про св. Прокопа другої половини – кінця XIII ст., т. зв. *Legenda Fejfalíkova* – переклад (побудованої на основі Меншої легенди – *Vita minor*), що йменує Кирила «єпископом велеградським» («*sanctus Cyrillus episcopus Wellegradensi*»), який заснував слов'янську писемність: Chaloupecký V. *Středověké legendy...* S. 57–58, 112. Пор.: *Vita sancti Procopii...* S. 236–237. При цьому більш рання *Vita minor*, як і сазавський монах XII ст., згадують лише «*sanctissimo Quirillo episcopo*» (*Středověké legendy...* S. 132; *Vita sancti Procopii...* S. 236–237).

¹⁴⁵ Див.: Homza M. *Cyrilo-metodská tradice...* S. 354. Водночас безпідставно перебільшенням вважаємо погляд про те, що нереалізована ідея відновлення Моравського архієпископства із центром в Оломоуці та статусом митрополії включала ще й перспективу поширення її церковної юрисдикції, окрім розлогих угорських володінь, північних і східних земель П'ятів, також на історичні галицькі терени в структурі володінь династії Романовичів (див.: Goll J. *Přemysla Otakara II. druhá výprava křížová a plán povýšiti biskupství Olomoucké na arcibiskupství*. *Časopis Matice moravské*. Brno, 1891. Roč. 15. Č. 2. S. 102–109; Balcárek P. *Byzantium in the Czech Lands...* P. 308).

¹⁴⁶ Див.: Pojzl M. *Proměna Veligradu...* S. 311. Перший офіційний писемний документ, «*Ядро каталогу єпископів моравських*», який справді розпочинає історію Моравської церкви від Кирила і Мефодія, як велеградських архієпископів, виник лише на початку XV ст. (див.: *Granum cathalogi praesulum Moraviae*. MMFH / ed. D. Bartoňková, L. Havlík, Z. Masařík, R. Vačerka. *Pragae ; Brnae : Universita J. E. Purkyně*, 1966. T. 1: *Annales et chronicae*. S. 314; пор.: Pojzl M. *Moravské biskupství...* S. 52, 54).

оломоуцького єпископату Майнцькому архієпископству¹⁴⁷. Але, незважаючи на це, Пржемысл II Отакар своїми зусиллями забезпечив Велеграду як давній архієпископській столиці чільне місце в історичній та еклезіальній пам'яті середньовічного Богемського королівства¹⁴⁸.

Цікаво, що при дворі сина Пржемысла II Отакара та Кунегунди Ростиславівни, короля Богемії та Польщі, Вацлава II, у 1292 р. збраславський хроніст Петр Житавський (*Petrus Zittaviensis*, у 1339) бачив «як, запевне, не тільки зі всіх земель Італії, Франкії та всієї Німеччини, але також з Русі, до того ж з Пруссії, ще й з Греції та іноді з найвіддаленіших угорських і з приморських окраїн до цього славетного короля збігалося ченців і навіть світських кліриків безліч, деякі з них бороду, інші волосся, за варварським звичаєм, відрощуючи, **у своєму обряді грецькою, а іноді навіть слов'янською мовою часто звершували літургійні врочистості у присутності короля** [акцент наш. – О. К.] (...)»¹⁴⁹. Це повідомлення хроніста, що походить з цистерціанського Збраславського абатства, наступника колишнього слов'янського Сазавського монастиря, з одного боку, свідчить про те, що Вацлав II, плекаючи глибоко шанобливе ставлення до духовництва обох конфесій, перебував в оточенні релігійного взаєморозуміння¹⁵⁰ та, незважаючи на впроваджені наприкінці XI ст. у Богемії григоріанські реформи, приймав східнохристиянське бородате й довговолосе духовництво з Русі, Греції, а також Угорщини й приморських (найочевидніше хорватських) земель, яке в присутності володаря в його каплицях часто служило літургію грецькою та слов'янською мовами¹⁵¹.

Аналізуючи наведений фрагмент, А. Флоровський доходив висновку, що кирило-мефодіївська традиція проявлялася у Богемському королівстві кінця XIII ст., «якщо не в реальному церковно-культурному дійстві, то хоча б у спогаді», який часами доволі чітко пов'язувався з Руссю, як фактором його відновлення чи збереження, при тому, що південнослов'янські впливи в духовно-релігійному житті богемців, вочевидь, були активнішими¹⁵². Однак, з іншого боку, свідчення Петра Житавського, очевидця описуваних подій і сучасника богемського короля Вацлава II, схиляють до думки про те, що в часи останніх Пржемыслідів на межі XIII–XIV ст. східнохристиянська, зокрема кирило-мефодіївська, традиція з виміру офіційної історіографії чи церковної пам'яті поступово переходила до сфери обмеженої літургійної практики, локалізо-

¹⁴⁷ Див. детальніше: CDB T. 5/2. No. 539. S. 98–99. Див. також: Goll J. Přemysla Otakara II. druhá výprava křížová S. 108.

¹⁴⁸ У сучасній чеській історіографії прийнято вважати, що саме оломоуцький єпископ Бруно, перебуваючи в складі призначеної близько 1257 р. Пржемыслом II Отакаром арбітражної комісії у новозбудованому королівському місті Новому Велеграді (сучасне Угерське Градіште, Злінський край, Чехія) виявив залишки старих валів і назву Велеград (тобто знайдене ним однойменне село «*villa Veligrad*» на місці сучасного Старого Места в Чехії), після чого Велеградський монастир, пов'язаний з діяльністю цистерціанців, почали пов'язувати з Моравською церковною митрополією, що стало своєрідним меморіальним тлом ідеї про передачу королівської корони з Моравії до Богемії (пор.: Třeštík D. Myslití dějiny... S. 154–155; Pojzl M. Proměna Veligradu... S. 310–312; Wihoda M. The Tradition of Saints... P. 313–314, де також – література до означеної проблеми.). Див. також: Faracik R. Tradycja wielkomorawska... S. 71–99. Жоден збережений актовий документ XIII ст. не містить прямого причинного зв'язку між заснуванням латинського цистерціанського Велеградського монастиря і давньоморавським центром у Велеграді, а тим паче жодного «відновлення» кирило-мефодіївського культу. Однак цистерціанський монастирський конвент та єпископат в Оломоуці, які добре усвідомлювали колишнє значення Велеграда, очевидно, неабияк вплинули на збереження великоморавських традицій для релігійної і культурної спадщини середньовічної Богемії (див.: Pojzl M. Proměna Veligradu... S. 309, 311).

¹⁴⁹ «Vidimus nempe non solum de Itálie, Francie tociusque Germanie partibus universis, sed nunc de Russia, nunc de Prussia, nunc de Grecia et nonnunquam de ultimis Ungarorum et de maritimis finibus ad hunc famosum regem confluere religiosos et eciam clericos plurimos seculares, quorum quidam barbam, alii comam more barbarico nutriendos suo ritu in greco, quandoque eciam in slauico idiomate celebrarunt missarum solemnia sepius coram rege ()», Petra Žitavského kronika zbraslavská. FRB / ed. J. Emler. V Praze : Nákladem nadání Františka Palackého, 1884. T. 4. Cap. 59. S. 70–71.

¹⁵⁰ Див. повністю 59-ту главу «Збраславської хроніки»: Ibid. Cap. 59. S. 69–71; Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 310.

¹⁵¹ Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне... С. 153; Adamovych V. Rus v českých kronikách... S. 100.

¹⁵² Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне... С. 153.

ваної принаймні частково королівським двором. Невипадково згаданий автор «Збраславської хроніки» під 1310 р. повідомляв, що каринтійський герцог Генріх (*Heinricus*, 1265/1273–1335), який після вбивства Вацлава III (*Wenceslaus*, 1285–1306) 4 серпня 1306 р. правив королівством (1306, 1307–1310 рр.), «бажав, щоб був як грек абат (браславський. – *О. К.*) бородатий. Був би козлом по праву абат названий, якби був бородатим, коли б служив»¹⁵³. Така образлива реляція латинського хроніста стосовно «*Grecum Abbatem*»¹⁵⁴ могла свідчити про доволі відчутну присутність східнохристиянського чернецтва чи навіть адептів слов'янського обряду у володіннях і безпосередньо при дворі богемського та угорського короля Вацлава III (1305–1306), останнього з Пржемислидів і, можливо, його попередників¹⁵⁵.

Водночас не слід переоцінювати ідеологічну силу тогочасної слов'янської традиції в церковно-інтелектуальному просторі королівств Богемія. Деякі вчені схильні вважати, буцімто утвердження погляду про започаткування християнізації богемського *gentis* безпосередньо Мефодієм і концепції великоморавських витоків давньочеської державності в історіографічному дискурсі значно вплинуло на зміцнення центральної (королівської) влади* чи колективну свідомість усього населення середньовічної Богемії¹⁵⁶. На суперечливість цієї тези вказує хоча б той факт, що у володіннях Пржемислидів переважала латинська меса, а чеська мова історіописання увійшла у вжиток лише на початку XIV ст. Присутність таких «кирило-мефодіївських» чи «моравських» сюжетів в офіційному богемському історіописанні пояснюється радше тим, що у своїх діяннях, спрямованих на організацію власної церковної організації, Пржемислиди покликалися на традиції давньої великоморавської церковної митрополії¹⁵⁷, яку прагнули відродити у формі місцевої архидієцезії, незалежної від еклезіальних структур Священної Римської імперії.

На зламі XII–XIII ст. звернення до слов'янської традиції зумовлювалося ще й прагненням сакралізувати вже здобуту королівську спадкову владу династії Пржемислидів, що відповідало інтересам усієї її політичної спільноти й сприяло кристалізації її колективної свідомості та пам'яті. Середньовічна традиція, що пов'язувала початок богемського християнства з діяльністю Кирила й Мефодія, і переконання про те, що державність богемців походила з Великої Моравії, тобто з «*regni*» Святоплука, надавала Пржемислидам вагоме ідеологічне знаряддя для репрезентації себе як наступників великоморавських володарів¹⁵⁸. З іншого боку, в дискурсах *origo gentium* т. зв. «Молодшої Європи» пізнього Середньовіччя цілком типовим було пов'язування початків християнізації слов'янських етносів з видатними святими: апостолом Павлом, або ж свв. Константином-Кирилом і Мефодієм чи, наприклад, конструювання міфу про св. Єро-

¹⁵³ «(...) vult, quod sit quasi Grecus Abbas, si staret barbatus. Foret hircus iure vocatus Abbas, si staret barbatus, cum celebraret», *Petra Žitavského kronika...* Cap. 108. S. 174.

¹⁵⁴ Саме образ козла в середньовічній латинській культурі став символом ненависті й відрази (див.: Бра-Шопар Ле А. Філософський зоопарк. Від отваринення до вилучення з людства / пер. з фр. В. Шевченко. Київ : Пульсари, 2009. С. 128–129).

¹⁵⁵ Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 310.

* Це гарантував, насамперед зміст Сицилійської булли 1212 р. (див.: CDB. Т. 2. Num. 96. P. 92–94; Num. 97. P. 94–96; Num. 98. P. 96–97), а також виявлені в XIII ст. поклади срібла, які фантастично збагачили вже королівську династію Пржемислидів (див.: Klápště J. The Czech Lands... P. 150, 267, 353, 409, 429, 449–457).

¹⁵⁶ Див., наприклад: Pleszczyński A. Znaczenie polityczne... S. 161–163; Його ж. Кирило-мефодіївські традиції... С. 25.

¹⁵⁷ Matla M. Chrystianizacja Czech... S. 102. Цей факт відображав загальну тенденцію конструювання історичної пам'яті «Молодшої Європи», за якою хроніки та інші історичні наративи адресувалися переважно тогочасним елітам і мали формувати їхню колективну пам'ять, котра, будучи основою колективної свідомості, ставала інструментом і метою влади (див.: Pauk M. R. Święci patroni a średniowieczne wspólnoty polityczne w Europie Środkowej. *Śacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym* / pod red. nauk. A. Pieniędzy-Skrzypczak, A. Pysiaka. Warszawa : Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. S. 237–260; Cetwiński M. Początki chrześcijaństwa... S. 309).

¹⁵⁸ Див.: Pleszczyński A. Znaczenie polityczne... S. 162–163; Його ж. Кирило-мефодіївські традиції... С. 25.

німа як етнічного далматійця і засновника слов'янської писемності та обряду в середовищі хорватських, а від середини XIV ст. ще й богемських adeptів глаголиці¹⁵⁹.

Проведений нами аналіз історичних наративів XII–XIII ст. продемонстрував тенденцію, як у середньовічних Богемії та Моравії (з початку X ст., безперечно, належних до сфери впливу латинської культури) після нечітких перших згадок давньоморавського християнства приблизно з XIII ст. зростала кількість повідомлень про події, пов'язані зі сподвижництвом Константина і Мефодія. Це свідчило лише про підвищення інтересу до постатей слов'янських місіонерів¹⁶⁰, хоча документальних свідчень їхнього церковного культу і введення солунських братів до богемських «патронів» немає до часів правління Карла IV¹⁶¹. У цілому, концепція слов'янського генезису богемського християнства, що з початку XIII ст. перепліталася з ідеєю походження королівських інститутів влади з Моравії, як найдавнішої історичної слов'янської і християнської держави Моймировичів, стала невід'ємним елементом ідеологічної політики династії Пржемыслів. Підтримка деякими богемськими володарями слов'янської літургії, лише епізодично й дуже обмежено присутньої на землях над Влтавою наприкінці XIII – на початку XIV ст., очевидно, пов'язувалася з їхньою ж підтримкою давнього міту про початки богемської державності з Моравії. Така концепція забезпечувала Пржемыслам вигравну позицію в артикулюванні їхнього авторитету серед решти династій «Молодшої Європи»¹⁶².

* * *

Назагал, кирило-мефодіївська і великоморавська традиції були невід'ємним, хоч і маргінальним складником культурно-інтелектуальної історії держави Пржемыслів XII – початку XIII ст., де слов'янський (кирило-мефодіївський) елемент тривалий час більш чи менш виразно зберігався в еклезиальному середовищі та політичній ідеології правлячих еліт. У тому чи іншому прояві релікти слов'янської традиції Кирила й Мефодія зберігалися в офіційній історіографії і церковній пам'яті богемців навіть за активної латинізації їхнього культурного і церковного життя наприкінці XI – на початку XIV ст. Є всі підстави стверджувати, що сильно змаргіналізована кирило-мефодіївська церковна та інтелектуальна традиція повністю ніколи не була стертою ні з історичної, ні з еклезиальної пам'яті, ні фрагментарно навіть із церковно-літургійної практики переважно латинської Богемії у XII–XIII ст.

Навпаки в офіційній латиномовній історіографії Пржемыслів кирило-мефодіївська традиція на ранньому етапі зміцнення династії стала своєрідним релігійно-ідеологічним підґрунтям концепції *translatio regni* з Великої Моравії до Богемії. Спорідненим мотивом цієї концепції стало звернення богемських інтелектуалів XII – першої половини XIV ст. до принципу *translatio fidei*, який демонстрував право Пржемыслів на спадкоємність та відродження у формі власної архидієцезії давніх великоморавських еклезиальних інститутів у системі Мефодієвої митрополії. Незважаючи на це, діяння обох солунських братів Кирила і Мефодія до XIII ст. репрезентувалися богемськими хроністами та деякими агіографами порізно. При цьому постать св. Кирила тенденційно тісно пов'язувалася зі святопрокопською традицією та культом святого папи Климента, особливо впродовж XIII ст. У період остаточної інституалізації королівства Богемії на початку XIII ст. залишалася живою пам'ять про слов'янське минуле Богемської церкви, з якою пов'язувалося актуальне, хоч і не домінантне питання про пошуки кирило-мефодіївських витоків місцевої церковної організації, а також моравське місцезнаходження

¹⁵⁹ Verkholtantsev J. *Littera specialis...* P. 225–263; Idem. *The Slavic Letters...* P. 26–32, 41–50, 62–86, 114–115; Idem. *Croatian monasticism...* P. 48–51. Поп.: Krawiec A. *Konsekwencje chrystianizacji dla społeczeńści i społeczeństw «Młodszej Europy»*. *Chrystianizacja «Młodszej Europy»* / red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla. Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 2017. S. 286.

¹⁶⁰ Див.: Bláhová M. *Cyrlometodějská tradice...* S. 145, 147.

¹⁶¹ Graus F. *Slovanská liturgie...* S. 486–488, 493. Поп.: Ivanova M. *Inventing Slavonic...* P. 108–109.

¹⁶² На переконання А. Плещинського, у такий спосіб Пржемыслиди здобували перевагу над конкурентною династією П'ястів, легітимізувавши прагнення поширення свого впливу в Сілезії чи на деяких історичних австрійських землях, які раніше були складовою частиною держави Святоплука (див.: Плещинський А. *Кирило-мефодіївські традиції...* С. 25–26).

споконвічної архієпископської резиденції. Ця проблема набула виразного агіографічного виміру, дослідження якого є перспективою продовження актуальних студій в окремій частині.
(Далі буде)

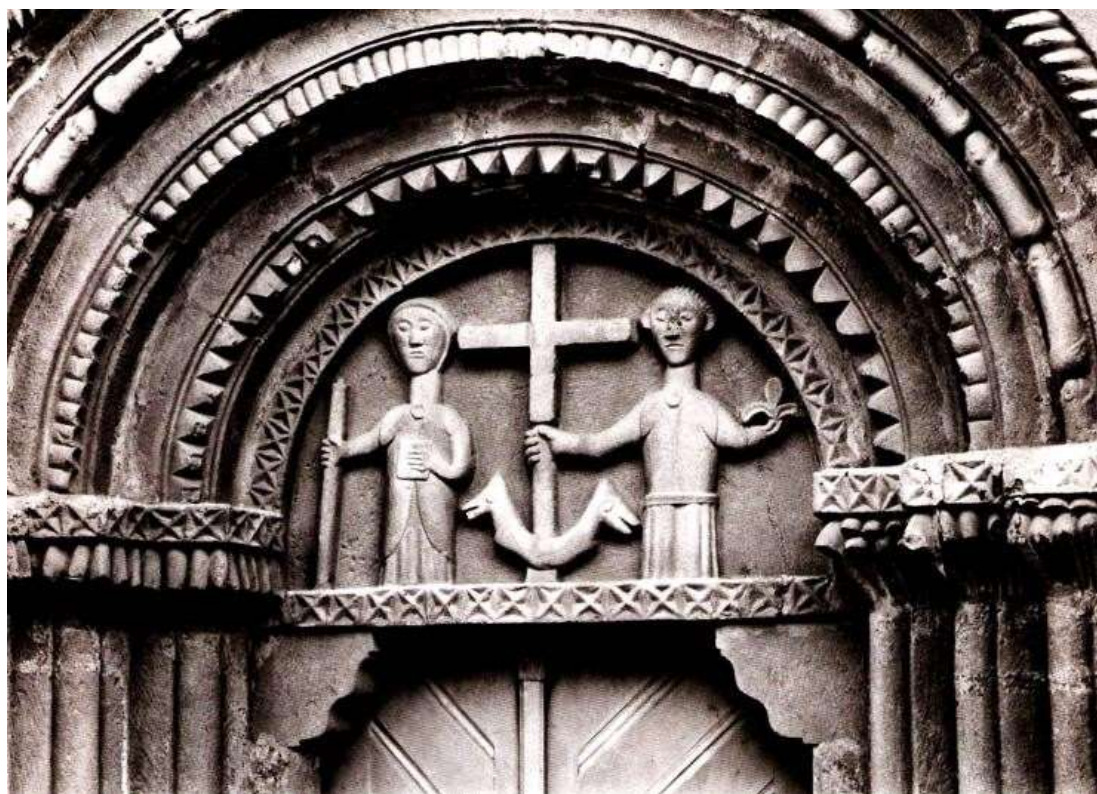

Рис. 1. Зображення, найімовірніше, свв. Кирила й Мефодія з хрестом – «якорем св. Климента» на південному порталі (тимпані) храму Св. Вацлава в Грушіце XIII ст.¹⁶³

THE CYRILLO-METHODIAN TRADITION IN THE HISTORICAL AND ECCLESIASTICAL MEMORY OF BOHEMIA IN THE 12th-13th CENTURIES PART 1

Ostap KARDASH

*Vasyl" Stefanyk Carpathian National University,
Department of World History,
Centrum Studiorum Mediaevalium,
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Farnikvsk, Ukraine
e-mail: ostap.kardash@gmail.com*

Summary

The article is devoted to the problem of representation of the Slavic tradition of St. Cyril and Methodius in the historical and ecclesiastical memory of the medieval Bohemian community that belonged to the sphere of cultural influence of the Latin West. Through the textual analysis of the «Bohemian Chronicle» by the first oldest official chronicler and Vyšehrad canon Cosma of Prague, four of his later successors: the Hradiště and Bohemian annalists, the Sazavian monk-chronicler of the 12th century, the so-called «Collector's Conclusion» («Epilogue»), as well as «The Chronicle» by Martin of Opava and a number of hagiographic texts of the St. Prokop and Cyril-Methodian cycle of the 13th century, the transformation of the images of both Thessalonian brothers and their missionary fellowship in the official historiographical discourse and the ecclesiastical-intellectual environment of the Přemyslids during the 12th–13th centuries is traced in the paper. The author

¹⁶³ Merhautová A., Třeštík D. Románské umění... S. 245 (див.: obr. 224); Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands... P. 317 (див.: fig. 9,5).

concludes that the concept of the baptism of the first Bohemian princes by the Moravian «bishop» Methodius, initiated around 994 by the monk Christian, became one of the central episodes, as well as the fundamental idea of the Great Moravian and Cyril-Methodian origin of the early Bohemian church organization and statehood, as for the official historiographical, as well as for the Latin-language hagiographical narrative of the Přemyslids. In the historical memory of the Bohemians, represented by the aforementioned chronicles and annals, St. Cyril and Methodius appeared mainly individually and differentiated, and not as a cult couple, while in the ideas of the authors of hagiographic legends created in the conditions of the existence of the institutionalized Bohemian kingdom since the beginnings of the 13th century, the both missionaries are depicted as apostles of the Slavs with the location of Cyril's episcopal residence in the ancient Moravian Velegrad and focusing attention on the Christianizing activity of Methodius in the possessions of the Přemyslids. However, in comparison to the descriptions of actions of the Latin clergy in the Přemyslid domains, the Cyrillo-Methodian historical and hagiographic episodes of the 12th–13th centuries are characterized by their content fragmentation and sometimes informational discrepancies. On the other hand, during the reign of the last kings of the Přemysl dynasty, Wenceslaus II and Wenceslaus III, according to the testimony of their contemporary, Zbraslav chronicler Peter of Žitava, the Cyrillo-Methodian tradition from the dimension of purely historical and ecclesiastical memory began to partially proceed to a limited «court» liturgical practice.

Key words: Cyril, Methodius, Bohemia, Cyrillo-Methodian tradition, Latinization, historical memory, church-intellectual environment, historiography, hagiography.

REFERENCES

- Adamovič, V. (2014). Dynastic relationships between Rurikids and Přemyslids: the marriages real and unproven – on the example of the marriage between Vratislav of Brno and his Ruthenian wife. *Colloquia Russica. Series I. Vol. 4: Rurikids in Dynastic Relations: Politics, Customs, Culture, Religion (10th–16th c.). Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013*. V. Nagirnyy. (Ed.). Krakow: Institute of History; Jagellonian University, pp. 100–105 (in English).
- Adamovyč, V. (2013). Rus v českých kronikách 13–14 storočia [Rus in the Czech chronicles of the 13th–14th centuries]. *Kniazha doba: istoriia i kultura [Princely era: history and culture]*, no. 7, pp. 95–107 (in Slovak).
- Antonín, P., Šittler, E. (1903). *Chrámový poklad u Sv. Víta*. Prague: Pressed by Al. Wiesner; By the legacy of St. Procop (in Czech).
- Antonín, R. (2008). Ideál panovnické moci v narativních pramenech českého středověku [The Ideal of the Ruler's Power in Narrative Sources of Czech Middle Ages]. *Dvory a residence ve Středověku II. Skladba a kultura dvorské společnosti [Courts and Residences II. The Composition and Culture of Court Society]*. D. Dvořáková-Malá; J. Zelenka (Eds.). Prague: Intitute of History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, pp. 401–417 (in Czech).
- Antonín, R. (2010). Panovník ve světě českých legend a kronik 10.–13. století [A Ruler in the Light of Czech Legends and Chronicles of the 10th–13th centuries]. *Proměna středověké Evropy raného a vrcholného středověku. Mocenské souvislosti a paralely [The Transformation of Central and Eastern Europe in the Early and High Middle Ages. Power connections and parallels]*. M. Wihoda, L. Reitingner, et al. (Eds.). Brno: Matice moravská of the Research Center for the History of Central Europe: sources, countries, culture, pp. 484–549 (in Czech).
- Antonín, R. (2014). From Warrior to Knight: The Paths of Chivalric Culture in Central European Space Using the Example of the Bohemian Lands. *Czech and Slovak Journal of Humanities. Historica*, no. 1, pp. 8–18 (in English).
- Antonín, R. (2014). On the Memory and Oblivion of Great Moravia in the Literary Tradition of the Bohemian Middle Ages and in the Modern Historiography. *The Great Moravian Tradition and Memory of Great Moravia in the Medieval Central and Eastern Europe*. R. Antonín et al. (Eds.). Opava: The University of Silesia in Opava; Faculty of Arts and Sciences; Institute of Historical Sciences, pp. 123–141 (in English).
- Antonín, R. (2016). The Sacred Aspects of the Legitimacy of the Ruler in the Narrative Sources from High Medieval Bohemia. *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder [Bohemia. A Journal of History and Civilisation in East Central Europe]*, no. 56/1, pp. 62–87 (in English).
- Avenarius, A. (1992). *Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v VI.–XII. storočí. K problému recepcie a transformácie [Byzantine culture in the Slavic environment during the 6th–12th centuries. On the problem of reception and transformation]*. Bratislava: Publishing House of the Slovak Academy of Sciences (in Slovak).
- Balcárek, P. (2023). *Byzantium in the Czech Lands (4th–16th centuries). Historical and Art Historical Perspectives [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 87]*. Leiden; Boston: Brill (in English).

Barciak, A. (1982). *Ideologia polityczna monarchii Przemysła Otokara II. Studium z dziejów czeskiej polityki zagranicznej w drugiej połowie XIII w. [Political Ideology of the Monarchy of Przemysł Ottokar II. A Study of the History of Czech Foreign Policy in the Second Half of the 13th century]*. Katowice: The University of Silesia (in Czech).

Bartlová, M., Charvát, P. (2001). Z počátků křesťanství v českých zemích: ikonografie románských tympanonů [From the Beginnings of Christianity in the Czech lands: the iconography of Romanesque tympanums]. *Umění : časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky [Art: Journal of the Institute for Art History of the Academy of Sciences of the Czech Republic]*, no. 49/5, pp. 384–397 (in Czech).

Bartoňková, D., Havlík, L., Hrbek, I., Ludvíkovský, J., Vačerka, R. (Eds.). (1969). *Magnae Moraviae Fontes Historici [The Sources to the History of Great Moravia]*. Prague; Brno: J. E. Purkyně University, vol. 3: Diplomata, epistolae, textus historici varii [Diplomas, letters, various historical texts] (in Latin).

Bartoňková, D., Havlík, L., Ludvíkovský, J., Masařík, Z., Vačerka, R. (Eds.). (1967). Christiani monachi Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius [The Life and passion of Saint Wenceslas and Saint Ludmila by monk Christian]. *Magnae Moraviae Fontes Historici [The Sources to the History of Great Moravia]*. Brno: J. E. Purkyně University, vol. 2: Textus biographici, hagiographici, liturgici [Biographical, hagiographical and liturgical texts], pp. 186–199 (in Latin).

Bartoňková, D., Havlík, L., Ludvíkovský, J., Masařík, Z., Vačerka, R. (Eds.). (1967). Vita sancti Procopii [The Life of St. Procopius]. *Magnae Moraviae Fontes Historici [The Sources to the History of Great Moravia]*. Brno: J. E. Purkyně University, vol. 2: Textus biographici, hagiographici, liturgici [Biographical, hagiographical and liturgical texts], pp. 235–239 (in Latin).

Bartoňková, D., Havlík, L., Masařík, Z., Vačerka, R. (Eds.). (1966). Annales Fuldenses [The Annals of Fulda]. *Magnae Moraviae Fontes Historici [The Sources to the History of Great Moravia]*. Prague; Brnae: J. E. Purkyně University, vol. 1: Annales et chronicae [Annals and chronicles], pp. 85–129 (in Latin).

Bartoňková, D., Havlík, L., Masařík, Z., Vačerka, R. (Eds.). (1966). Annales Pragenses [The Annals of Prague]. *Magnae Moraviae Fontes Historici [The Sources to the History of Great Moravia]*. Prague; Brnae: J. E. Purkyně University, vol. 1: Annales et chronicae [Annals and chronicles], p. 176 (in Latin).

Bartoňková, D., Havlík, L., Masařík, Z., Vačerka, R. (Eds.). (1966). Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum [The Chronicle of the Bohemians by Cosmas of Prague]. *Magnae Moraviae Fontes Historici [The Sources to the History of Great Moravia]*. Prague; Brnae: J. E. Purkyně University, vol. 1: Annales et chronicae [Annals and chronicles], pp. 200–203 (in Latin).

Bartoňková, D., Havlík, L., Masařík, Z., Vačerka, R. (Eds.). (1966). Presbyteri Diocleatis Regnum Sclavorum [Presbyter's of Dioclea Regnum Sclavorum]. *Magnae Moraviae Fontes Historici [The Sources to the History of Great Moravia]*. Prague; Brno: J. E. Purkyně University, vol. 1: Annales et chronicae [Annals and chronicles], pp. 238–245 (in Latin).

Bartoňková, D., Havlík, L., Masařík, Z., Vačerka, R. (Eds.). (1966). Granum cathalogi praesulum Moraviae [The core of the catalog of Moravian bishops]. *Magnae Moraviae Fontes Historici [The Sources to the History of Great Moravia]*. Prague; Brno: J. E. Purkyně University, vol. 1: Annales et chronicae [Annals and chronicles], pp. 314–317 (in Latin).

Berend, N., Urbančzyk, P., Wiszewski, P. (2013). *Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland, c. 900 – c. 1300*. New York: Cambridge University Press (in English).

Bláhová, E. (2005). Sázava Geschichtsschreibung [The historiography of Sázava]. *Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Internationales Symposium. Benešov – Sázava 24.–26. September 2003 [Saint Procopius, Bohemia and Central Europe. International Symposium. Benešov – Sázava, September 24–26, 2003]*. P. Sommer (Ed.). Praha: Filosofia – Φιλοσοφία, pp. 185–204 (in German).

Bláhová, M. (1999). Cyrilometodějská tradice v českých zemích ve středověku [Cyrillo-Methodian tradition in Czech lands in the Middle Ages]. *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie [Central European Cyrillo-Methodian Heritage]*. A. Barciak (Ed.). Katowice: Societas Scientiarum Favendis Silesiae Superioris – Upper Silesian Institute, Municipal Government in Zabrze; Polish Historical Society. Section in Katowice, pp. 135–152 (in Czech).

Bláhová, M. (2005). Literarische Beziehungen zwischen dem Sázava-Kloster und der Kiever Rus“ [The Literary relations between the Sázava Monastery and the Kievan Rus“]. *Der Heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Internationales Symposium, Benešov – Sázava 24.–26. September 2003 [Saint Procopius, Bohemia and Central Europe. International Symposium. Benešov – Sázava, September 24–26, 2003]*. P. Sommer (Ed.). Praha: Filosofia – Φιλοσοφία, pp. 237–253 (in German).

Bláhová, M. (2017). Panovník a sacrum a raně přemyslovských Čechách (10.–12. století) [The ruler and sacrum and early Přemyslid Bohemia (10th–12th centuries)]. *Historia Slavorum Occidentis [History of the Western Slavs]*, no. 1 (12), pp. 36–55 (in Czech).

Bláhová, M. (Ed.). (1995). *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (3) v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. Historický komentář. Rejstřík [The Old Bohemian Chronicle of the so-called Dalimilus (3) in the context of medieval historiography of the Latin cultural circle and its source value. Historical commentary. Index]*. Prague: Academia (in Czech).

Bras-Chopard Le, A. (2009). *Filosofskyi zoopark. Vid otvarynennia do vyluchennia z liudstva [Philosophical Zoo. From Boiling to Expulsion from Humanity]*. V. Shevchenko (Transl.). Kyiv: Pulsary (in Ukrainian).

Bravermanová, M. (2000). Romaňská tkanina z královské hrobky [Romanesque fabric from the royal tomb]. *Archaeologia historica*, no. 25, pp. 409–432 (in Czech).

Bravermanová, M. (2003). Pohřební střevíc pravděpodobně biskupa Šebíře [Funeral sandals most likely belonging to Bishop Severus]. *Archaeologia historica*, no. 28, pp. 503–524 (in Czech).

Bravermanová, M. (2004). Hroby pražských biskupů v katedrále sv. Vít na Pražském hradě [The graves of Prague bishops in St. Vitus Cathedral in Prague castle]. *Archaeologia historica*, no. 29, pp. 599–613 (in Czech).

Bretholz, B. (Ed.). (1923). *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag [The Bohemian Chronicle by Cosmas of Prague]. Monumenta Germaniae Historiae. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series [The Monuments of the History of Germany. Writings of the German Deeds. New Series]*. Berolini: Apud Weidmannos, vol. 2: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum [The Bohemian Chronicle by Cosmas of Prague] (in Latin).

Brojer, W. (2014). Polska – Ruś w X–XII wieku. Granica misyjności [Poland – Ruś in the 10th–12th centuries. The border of missionality]. *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu [The Eastern Border of the Western Civilization in the Middle Ages]*. Z. Dalewski (Ed.). Warszawa: Institute of History of the Polish Academy of Sciences, pp. 297–373 (in Polish).

Cetwiński, M. (2017). Początki chrześcijaństwa w pamięci historycznej «Młodszej Europy» [The beginnings of Christianity in the historical memory of «Younger Europe»]. *Chryścianizacja «Młodszej Europy» [Christianization of «Younger Europe»]*. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla (Eds.). Poznań: Scientific Publishing House of the UAM, pp. 305–315 (in Polish).

Chaloupecký, V. (1953). *Středověké legendy prokopské. Jejich historický rozbor a texty [Medieval Legends of Procopius. Their Historical Analysis and Texts]*. Praha: Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences (in Czech).

Charvát, P. (2010). *The Emergence of the Bohemian State*. [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 13]. Leiden; Boston: Brill (in English).

Charvátová, K. (2008). Cisterciáci na dvoře posledních Přemyslovců [The Cistercians at the court of the last Přemyslids]. *Dvory a residence ve Středověku II. Skladba a kultura dvorské společnosti [Courts and Residences II. The Composition and Culture of Court Society]*. D. Dvořáková-Malá; J. Zelenka (Eds.). Praha: Institute of History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, pp. 327–346 (in Czech).

Charvátová, K. (2014). Počátky působení cisterciáckých opatů Dětricha, Heidenreicha a Konráda na dvoře Václava II [The beginnings of actions of the Cistercian abbots Dětrich, Heidenreich and Konrád at the court of Wenceslas II]. *Mediaevalia Historica Bohemica [Studies of Medieval Bohemia]*, no. 17/1, pp. 7–39 (in Czech).

Chorni, M. (2014). *Vybrani pratsi [Selected works]*. Lviv: Ivan Franko National University; Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).

Curta, F. (2019). *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*. [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 19]. Leiden; Boston: Brill (in English).

Danilevskii I. N. (2019). *Germenevicheskie osnovy izucheniya letopisnikh tekstov. Povest vremennikh let. Izd. 2-e, pererabot. i dopoln [Hermeneutic foundations for the studying of chronicle texts. The Tale of Bygone Years. 2nd ed., reworked and additional]*. Saint Petersburg: Oleg Abyshko Publishing House (in Russian).

Dąbrowski, D. (2008). *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku) [Genealogy of the Mstislavovids. First generations (until the beginning of the 14th century)]*. Kraków: Avalon (in Polish).

Doložel, J. (2015). Konventní kostel kláštera cisterciáků v Sedlci: položení základního kamene českým králem Václavem II. roku 1304 [The convent church of the Cistercian monastery in Sedlec: laying of the foundation stone by the Czech king Wenceslas II in 1304]. *Studia Mediaevalia Bohemica [Studies of Medieval Bohemia]*, no. 7/2, pp. 195–210 (in Czech).

Dvornik, F. (1956). *The Slavs. Their Early History and Civilization*. Boston: American Academy of Arts and Sciences (in English).

Dvornik, F. (1970). *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*. New Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press (in English).

Dvornik, F. (2005). *Sloviany v yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii* [The Slavs in the European History and Civilization]. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).

Emler, J. (Ed.). (1873). Vita fratris Hroznate, Teplensis et Chotessowicensis monasteriorum fundatoris [The life of Brother Hroznata, the founder of the monasteries of Tepla and Chotěšov]. *Fontes Rerum Bohemicarum* [The Sources of the Czech history]. Prague: At the edition of the Czech Royal Museum, vol. 1: Životy svatých a některých jiných osob nábožných [Lives of Saints and Some Other Religious Persons], pp. 369–383 (in Latin).

Emler, J. (Ed.). (1874). Kosmův letopis český [The Bohemian Chronicle by Cosmas]. *Fontes Rerum Bohemicarum* [The Sources of the Czech history]. Prague: At the edition of the Museum of the Czech Kingdom, vol. 2: Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus [The Chronicle of Bohemia by Cosmas with continuators], pp. 1–199 (in Latin).

Emler, J. (Ed.). (1874). Letopis Vincencia, kanovníka kostela pražského [The Chronicle of Vincent, the Canon of the Church of Prague]. *Fontes Rerum Bohemicarum* [The Sources of the Czech history]. Prague: At the edition of the Museum of the Czech Kingdom, vol. 2: Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus [The Chronicle of Bohemia by Cosmas with continuators], pp. 406–460 (in Latin).

Emler, J. (Ed.). (1874). Letopisy České [The Czech Annals]. *Fontes Rerum Bohemicarum* [The Sources of the Czech history]. Prague: At the edition of the Museum of the Czech Kingdom, vol. 2: Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus [The Chronicle of Bohemia by Cosmas with continuators], pp. 380–382 (in Latin).

Emler, J. (Ed.). (1874). Letopisy Hradišsko-Opatovické [The Annals of Hradište-Opatovice]. *Fontes Rerum Bohemicarum* [The Sources of the Czech history]. Prague: At the edition of the Museum of the Czech Kingdom, vol. 2: Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus [The Chronicle of Bohemia by Cosmas with continuators], pp. 386–400 (in Latin).

Emler, J. (Ed.). (1874). Mnich Sázavský [The Monk of Sázava]. *Fontes Rerum Bohemicarum* [The Sources of the Czech History]. Prague: At the edition of the Museum of the Czech Kingdom, vol. 2: Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus [The Chronicle of Bohemia by Cosmas with continuators], pp. 238–269 (in Latin).

Emler, J. (Ed.). (1874). Závěrek sběratele [Collector's Epilogue]. *Fontes Rerum Bohemicarum* [The Sources of the Czech history]. Prague: At the edition of the Museum of the Czech Kingdom, vol. 2: Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus [The Chronicle of Bohemia by Cosmas with continuators], pp. 368–370 (in Latin).

Emler, J. (Ed.). (1884). Petra Žitavského kronika zbraslavská [The Chronicle of Zbraslav by Petr of Žitava]. *Fontes Rerum Bohemicarum* [The Sources of the Czech history]. Prague: At the edition by František Palacký, vol. 4, pp. 3–337 (in Latin).

Faracik, R. (2016). Tradycja wielkomorawska i cyrylo-metodiańska a współczesny krajobraz Velehradu [The Great Moravian and Cyril-Methodian tradition and the contemporary landscape of Velehrad]. *Prace Geograficzne* [Geographical Works], no. 145, pp. 71–99 (in Polish).

Friedrich, G. (Ed.). (1912). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae* [Diplomatic and Epistolary Codex of the Kingdom of Bohemia]. Prague: Sumptibus Comitiorum Regni Bohemiae; Alois Weisner's Typography, vol. 2: Inde ab a. 1198. usque ad a. 1230 [From 1198 to 1230] (in Latin).

Friedrich, G. (Ed.). (1942). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae* [Diplomatic and Epistolary Codex of the Kingdom of Bohemia]. Prague: Sumptibus Terrae Bohemiae; Typis Dr. Ed. Gregri et Filii, vol. 3/1: Inde ab a. 1231 usque ad a. 1238 [From 1231 to 1238] (in Latin).

Friedrich, G. (Ed.). (1962). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae* [Diplomatic and Epistolary Codex of the Kingdom of Bohemia]. Prague: Sumptibus Academiae Scientiarum Bohemoslovenicae, vol. 4/1: Inde ab a. 1241 usque ad a. 1253 [From 1241 to 1253] (in Latin).

Friedrich, G. (Ed.). (1974). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae* [Diplomatic and Epistolary Codex of the Kingdom of Bohemia]. Prague: Sumptibus Academiae Scientiarum Bohemoslovenicae, vol. 5/1: Inde ab a. 1253 usque ad a. 1266 [From 1253 to 1266] (in Latin).

Friedrich, G. (Ed.). (1904–1907). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae* [Diplomatic and Epistolary Codex of the Kingdom of Bohemia]. Prague: Sumptibus Comitiorum Regni Bohemiae; Alois Wiesner's Typography, vol. 1: Inde ab a. 805 usque ad a. 1197 [From 805 to 1197] (in Latin).

Goll, J. (1891). Přemysla Otakara II. druhá výprava křížova a plán povýšiti biskupství Olomoucké na arcibiskupství [Přemysl Otakar II's second crusade and the plan to elevate the Bishopric of Olomouc to an Archbishopric]. *Časopis Matice moravské* [The Magazine of Matice moravská], no. 15/2, pp. 102–109 (in Czech).

Graus, F. (1963). Velkomoravská říše v české středověké tradici [The Great Moravian Empire in the Czech medieval tradition]. *Československý časopis historický* [Czechoslovak Historical Journal], no. 11/3, pp. 289–305 (in Czech).

Graus, F. (1966). Slovanská liturgie a písemnictví v Přemyslovských Čechách 10. Století [Slavic liturgy and literature in the Přemyslid Bohemia of the 10th century]. *Československý časopis historický*. [Czechoslovak Historical Journal], no. 14/4, pp. 473–495 (in Czech).

Graus, F. (1971). Die Entwicklung der Legenden der sogenannten Slavenapostel Konstantin und Method in Böhmen und Mähren [The development of the legends of the so-called Slavic apostles Constantine and Methodius in Bohemia and Moravia]. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Ser. Neue Folge* [The Yearbooks for the History of Eastern Europe. New Series], no. 19/2, pp. 183–191 (in German).

Güttner-Sporzyński von, D. (2017). Od misji do wojny świętej i krucjaty. Chrzest pogan w kręgu środkowoeuropejskim a ideologia krucjatowa [From the mission to the holy war and Crusade. The baptism of pagans in Central Europe and the Crusade ideology]. *Chryścianizacja «Młodszej Europy»* [Christianization of «Younger Europe»]. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla (Eds.). Poznań: Scientific Publishing House of the UAM, pp. 201–219 (in Polish).

Haussig, H.-W. (1969). *Historia kultury bizantyńskiej* [The History of Byzantine Culture]. Warszawa: State Publishing Institute (in Polish).

Homza, M. (2009). Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy [The Hungarian-Polish Chronicle. The underappreciated source for the history of Central Europe]. Bratislava: Libri Historiae; Post Scriptum (in Slovak).

Homza, M. (2013). Stredoveké korene svätoplukovskej tradície u Slovákov (čierna a biela *svätoplukovská legenda*) [The medieval roots of the Svatopluk tradition among the Slovaks (the black and white *Svatopluk legend*)]. *Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy* [Svatopluk in European Literature. Studies to the History of the Svatopluk Legend]. M. Homza, et al. (Eds.). Bratislava: Post Scriptum, pp. 48–141 (in Slovak).

Homza, M. (2014). Cyrilo-metodská tradícia v staršej uhorskej a slovenskej historiografii do konca 16. storočia [The Cyril-Methodian tradition in older Hungarian and Slovak historiography until the end of the 16th century]. *Cyrlometodějská misie a Evropa – 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu. Sborník z mezinárodní vědecké konference 13.–17. květen 2013, Velehrad* [The Cyril-Methodian Mission and Europe – 1150 Years Since the Arrival of the Thessalonian Brothers to Great Moravia. Proceedings of the International Scientific Conference, 13–17 May 2013, Velehrad]. P. Kouřil (Ed.). Brno: Institute of Archaeology of the Czech Academy of Sciences, pp. 352–356 (in Slovak).

Homza, M. (2018). A Few Words about the Identity of the Slavs, Yesterday, Today and Tomorrow. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* [Sankt-Petersburg Slavic and Balcan Studies], no. 1(23), pp. 3–41 (in English).

Homza, M. (2020). Remembering a King: Surprising Medieval Ways of Creating Memory. The Case of Svatopluk (Introductory Thesis). *Slovak Studies*, no. 1–2, pp. 7–25 (in English).

Homza, M. (2021). Imeet li IX glava Letopisci popa Duklyanina moravsko-pannonskoe proiskhozhdenie? [Is Chapter IX of the Chronicle of the Priest of Dioclea of Moravian-Pannonian Origin?]. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* [Sankt-Petersburg Slavic and Balcan Studies], no. 2(30), pp. 79–104 (in Russian).

Homza, M. et al. (2013). *Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy* [Svatopluk in European Literature. Studies to the History of the Svatopluk Legend]. Bratislava: Post Scriptum (in Slovak).

Ivanova, M. (2024). *Inventing Slavonic. Cultures of Writing between Rome and Constantinople*. New York: Oxford University Press (in English).

Iwańczak, W. (1999). Kult św. Prokopa w średniowiecznych Czechach [The Cult of Saint Procopius in medieval Bohemia]. *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie* [Central European Cyrillo-Methodian Heritage]. A. Barciak (Ed.). Katowice: Societas Scientiarum Favendis Silesiae Superioris – Upper Silesian Institute, Municipal Government in Zabrze; Polish Historical Society. Section in Katowice, pp. 165–178 (in Polish).

Kadlec, J. (2000). *Svatý Prokop, český strážce odkazu cyrilometodějského. 2. pozměn. vyd.* [Sain Prokop, the Czech Guardian of the Cyril-Methodian Legacy. 2nd amendment. ed.]. Prague: Benedictine Archdiocese of St. Vojtěch and St. Markéta (in Czech).

Kalhous, D. (2006). Státnost v Kristiánově legendě? K roli tradice při formování přemyslovského státu [Statehood in Christian's legend? Towards tradition in the formation of the Přemyslid state]. *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku. Problémy, názory, otázky* [State, Statehood and Rituals of the Přemyslid Age. Problematic, Opinions, Questions]. M. Wihoda, D. Malaták (Eds.) Brno: Matice moravská, pp. 135–153 (in Czech).

Kalhous, D. (2010). Slawisches Schrifttum und Liturgie des 10. und 11. Jahrhunderts [Slavic literature and liturgy in the 10th and 11th centuries]. *Internationale Tagungen in Mikulčice*. Bd. 8: *Frühmittelalterliche Kirche als archäologische und historische Quelle* [The International Conferences in Mikulčice. Vol. 8: The Early Medieval Church as an Archaeological and Historical Source]. P. Kouřil, L. Poláček (Eds.). Brno: Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, pp. 385–402 (in German).

Kalhous, D. (2010). Slovanské písemnictví a liturgie 10. a 11. věku [Slavic literature and liturgy in the 10th and 11th centuries]. *Český časopis historický* [Czech Historical Journal], no. 108/1, pp. 1–33 (in German).

Kalhous, D. (2012). *Anatomy of a Duchy. The Political and Ecclesiastical Structures of Early Přemyslid Bohemia*. [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 19]. Leiden; Boston: Brill (in English).

Kalhous, D. (2014). Vrcholně středověká tradice o Velké Moravě – k instrumentalizaci historické tradice [The supremely medieval tradition about Great Moravia – to the instrumentalization of historical tradition]. *Velká Morava a velkomoravská staroslověňština* [Great Moravia and Great Moravian Old Slavonic]. M. Vepřek (Ed.). Olomouc: Philosophical Faculty of the Palacký University in Olomouc, pp. 90–120 (in Czech).

Kalhous, D. (2015). *Legenda Christiani and Modern Historiography*. [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 34]. Leiden; Boston: Brill. (in English).

Kardash, O. N. (2023). *Latynska i kyrylo-mefodiivska tserkovni tradytsii IX–XI st.: skhidnyi frontyr kano-nichnoho protystoiannia* [Latin and Cyrillo-Methodian Ecclesiastical Traditions of the 9th–11th Centuries: the Eastern Frontier of the Canonical Confrontation]. (PhD thesis). Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Klápště, J. (2012). *The Czech Lands in Medieval Transformation*. S. M. Miller, K. Millerová (Transl.), P. Rickets (Ed.). [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 17]. Leiden; Boston: Brill (in English).

Kopecký, M. (1965). Cyrilometodějská tradice v starší české literatuře [The Cyril-Methodian tradition in the old Czech literature]. *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu* [Magna Moravia. The Collection for the 1100th Anniversary of the Arrival of the Byzantine Mission in Moravia]. Prague: State Pedagogical Publishing House, pp. 567–587 (in Czech).

Kowalski, W. (2021). *The Kings of the Slavs. The Image of a Ruler in the Latin Text of the Chronicle of the Priest of Duklja*. [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 13]. Leiden; Boston: Brill (in English).

Krzemieńska, B. (1987). Olomoučtí Přemyslovci a Rurikovci [The Olomouc Přemyslids and the Rurikids]. *Časopis Matice moravské* [The Magazine of Matice Moravská], no. 106/3–4, pp. 259–268 (in Czech).

Krzemieńska, B. (1990). Vztahy moravských Přemyslovů ke Kyjevské Rusi [The Relations of the Moravian Přemyslids with Kyivan Rus']. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia* [The Works of the Nicolaus Copernicus University. History], no. 24 (204), pp. 89–101 (in Czech).

Le Goff, J. (2005). *The Birth of Europe*. J. Lloyd (Trans.). Oxford: Blackwell Publishing (in English).

Le Goff, J. (2019). *Długie Średniowiecze* [The Long Middle Ages]. M. Żurowska (Trans.). Warszawa: University of Warszawa Press (in Polish).

Libor, J. (1997). ...Mortuus est persecutor noster Saladinus: (K způsobu komunikace mezi českými zeměmi a Palestinou ve 12. a 13. století) [...Mortuus est persecutor noster Saladinus: (On the means of communication between the Czech lands and Palestine in the 12th and 13th centuries)]. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. C, Řada historická* [Collection of Works of the Faculty of Arts at the University of Brno. C, Historical Series], no. 46/44, pp. 17–35 (in Czech).

Likhtei, I. (2012). «Zolota bulla sytsyliiska» yak dyskusiine pytannia cheskoï istoriohrafii [«The Gold Sicilian Bull» as a Debatable Issue in Czech Historiography]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia «Istoriia»* [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series «History»], no. 29, pp. 145–153 (in Ukrainian).

Malinovská (Verešová), N. (2013). Geographical Concepts of *Sclavinia* in Historical Sources from the Sixth to the Fourteenth Century, with an Emphasis on the Moravian-Pannonian and South Slavic Traditions. *Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)*. M. Homza, J. Lukačka, N. Budak (Eds.). Bratislava; Zagreb: Department of World History, pp. 60–65 (in English).

Malinovska, N. (2017). «Regnum Sclavorum» Sviatopolka kak istochnik srednevekovykh slavijskikh kontseptsyi «Sklavinii» [Svatopluk's «Regnum Sclavorum» as a Source of Medieval Slavic Concepts of «Sclavinia»]. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* [Sankt-Petersburg Slavic and Balcan Studies], no. 1 (21), pp. 21–38 (in Russian).

Malinovska, N. (2021). Problematyka slavijskoï identichnosti na stranitsakh slovatskoho zhurnala «Konštantínove listy / Constantine's letters» [Problems of Slavic Identity on the Pages of the Slovak Magazine «Konštantínove listy / Constantine's letters»]. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* [Sankt-Petersburg Slavic and Balcan Studies], no. 1 (29), pp. 161–168 (in Russian).

Matla, M. (2017) Chrystianizacja Czech [Christianization of the Czechs]. *Chrystianizacja «Młodszej Europy» [Christianization of «Younger Europe»]*. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla (Eds.). Poznań: Scientific Publishing House of the UAM, pp. 85–114 (in Polish).

Merhautová, A., Třeštík, D. (1984). *Románské umění v Čechách a na Moravě [Romanesque art in Bohemia and Moravia]*. Prague: Odeon (in Czech).

Mühle, E. (2020). *Słowianie. Rzeczywistość i fikcja wspólnoty. VI–XV [The Slavs. Reality and Fiction of the Community. 6th–15th centuries]*. J. Janicka (Trans.). Warszawa: Polish Scientific Publishing House (in Polish).

Nastalska-Wisnicka, J. (2010). *Rex Martyr. Studium źródłowe nad legendą hagiograficzną św. Wacława (X–XIV w.) [Rex Martyr. A Source Study on the Hagiographic Legend of St. Wenceslas (10th–14th centuries)]*. Lublin: Werset (in Polish).

Novák, J. B. (Ed.). (1903). *Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296) [Formular by Bishop Tobiáš of Bechyně (1279–1296)]*. *Historický archiv [Historical archive]*, no. 22 (in Latin).

Pac, G. (2014). Kult świętych a problem granicy między chrześcijaństwem zachodnim i wschodnim w Europie Środkowo-Wschodniej X–XII wieku [The cult of saints and the problem of the border between Western and Eastern Christianity in Central and Eastern Europe in the 10th–12th centuries]. *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu [The Eastern Border of the Western Civilization in the Middle Ages]*. Z. Dalewski (Ed.). Warszawa: Institute of History of the Polish Academy of Sciences, pp. 375–434 (in Polish).

Pauk, M. R. (2000). *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI–XIII wiek) [The foundational activity of the Czech nobility and its social conditions (the 11th–13th centuries)]*. Kraków; Warszawa: Societas Vistulana (in Polish).

Pauk, M. R. (2005). Święci patroni a średniowieczne wspólnoty polityczne w Europie Środkowej [Saint patrons and medieval political communities in Central Europe]. *Śacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym / pod red. nauk [Śacrum. Image and Function in Medieval Society]*. A. Pieniądz-Skrzypczak, A. Pysiaka (Eds.). Warszawa: Publishing House of the University of Warsaw, pp. 237–260 (in Latin).

Pekař, J. (1903). *Nejstarší kronika česká. Ku kritice legend o sv. Ludmile, sv. Václavu a sv. Prokopu [The Oldest Czech Chronicle. Criticism of Legends about St. Ludmila, St. Wenceslas and St. Procopius]*. Prague: Bursík & Kohout (in Czech).

Petráček, T. (2017). *Power and Exploitation in the Czech Lands in the 10th–12th Centuries / S. Miller (Transl.)*. [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 40]. Leiden; Boston: Brill (in English).

Pleshchynskyi, A. (2003). Kyrylo-mefodiivski tradytsii u serednovichnii Chekhii ta ideolohiia korolivskoi vlady Pshemyslovychiv [The Cyril-Methodian traditions in medieval Bohemia and the ideology of the royal power of the Přemyslids]. *Problemy slovianoznavstva [The Issues of the Slavic Studies]*, no. 53, pp. 19–27 (in Ukrainian).

Pleszczyński, A. (1999). Znaczenie polityczne i ideowe liturgii słowiańskiej w Czechach we wcześniejszym średniowieczu [The political and ideological significance of the Slavic liturgy in Bohemia in the earlier Middle Ages]. *Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie [Central European Cyrillo-Methodian Heritage]*. A. Barciak (Ed.). Katowice: Societas Scientiarum Favendis Silesiae Superioris – Upper Silesian Institute, Municipal Government in Zabrze; Polish Historical Society. Section in Katowice, pp. 153–164 (in Polish).

Pojsl, M. (2001). *Proměna Veligradu ve Staré Město [The transformation of Veligrad into Staré Město]. Velká Morava mezi Východem a Západem. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Uherské Hradiště, Staré Město 28.9. – 1.10.1999. [Great Moravia between East and West. Collection of Works of the International Scientific Conference. Uherské Hradiště, Staré Město 28.9.–1.10.1999]*. L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřínský (Eds.). Brno: Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, pp. 305–312 [in Czech].

Pojsl, M. (2009). Moravské biskupství v 10. a 11. století – tradice Velké Moravy v přemyslovském období? [The Moravian bishopric in the 10th and 11th centuries – the tradition of Great Moravia in the Přemyslid period?]. *Kresťanstvo v časoch sv. Vojtecha [Christianity in the Period of St. Vojtech]*. R. Koziak, J. Nemeš (Eds.). Kraków: Publishing House of the Society of Slovaks in Poland; Center of the Studies of Christianity. [Series: Studia Christiana, vol. 5], pp. 40–56 (in Czech).

Polek, K. (2018). Początki i rozwój chrześcijaństwa w Czechach za pierwszych Przemyślidów (do końca X wieku) [The beginnings and development of Christianity in Bohemia during the first Přemyslids (until the end of the 10th century)]. *Studia Pigońska. Rocznik Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Pigoń w Krośnie [Studia Pigońska. The Yearbook of Stanisław Pigoń State Higher Vocational School in Krosno]*, no. 1/1, pp. 31–62 (in Polish).

Šebánek, J., Dušková, S. (Eds.). (1981). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae [The Diplomatic and Epistolary Codex of the Kingdom of Bohemia]*. Prague: Funds of the Academy of Sciences of Czechoslovakia, vol. 5/2: Inde ab a. 1267 ad a. 1278 [Since 1267 to 1278], no. 539 (in Latin).

- Šimek, S. (Ed.). (2019). *Staročeská kronika Martimiani [The Old Bohemian Chronicle by Martimianus]*. Prague: Scriptorium (in Czech).
- Sobiesiak, J. (2011). *Od Lechowego Pola (955) do Mediolanu (1158). W służbie monarchów Rzeszy. Relacje czeskich źródeł narracyjnych o wyprawach Przemyślidów [From the Lechfeld (955) to Milan (1158). In the Service of the Monarchs of the Empire. Accounts of Czech Narrative Sources regarding the Expeditions of the Přemyslids]*. Lublin: Publishing House of Maria Curie-Skłodowska University (in Polish).
- Sommer, P. (2007). *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve [Saint Procopius. From the Beginnings of the Czech State and Church]*. Vyšehrad: Scriptorium (in Czech).
- Štefan, I. (2014). «Great» Moravia and the Přemyslid Bohemia from the point of view of archaeology. *The Great Moravian tradition and memory of Great Moravia in the Medieval Central and Eastern Europe* / R. Antonín, et al. (Eds.). Opava: Slezská univerzita, pp. 9–35 (in English).
- Štefan, I. (2016). Velká Morava, počátky přemyslovských Čech a problem kulturní změny: Archeologická bilance [Great Moravia, the Beginnings of Přemyslid Bohemia and the Problem of Cultural Transformation: Archaeological Balance]. *Pád Velké Moravy aneb kdo byl bořben v hrobu 153 na Pohansku v Břeclavi? [The Fall of Great Moravia or who was buried in Grave 153 in Pohansko in Břeclav?]*. J. Macháček, M. Wihoda (Eds.). Prague: People's news, pp. 190–231 (in Czech).
- Štefan, I. (2019). Great Moravia, the Beginnings of Přemyslid Bohemia and the Problem of Cultural Change. *The Fall of Great Moravia: who was buried in Grave H153 at Pohansko near Breclav?* J. Macháček, M. Wihoda (Eds.). [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, Vol. 54]. Leiden; Boston: Brill, pp. 151–186 (in English).
- Štefan, I. (2022). Conversion and Christianization. Bohemia, Poland, Hungary and Rus" (9th to 12th centuries). *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. F. Curta (Ed.). London; New York: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 101–120 (in English).
- Théocharis, M. (1963). Sur une broderie du Musée de Prague [About one embroidery from the Museum of Prague]. *Byzantinoslavica*, no. 24, pp. 106–110 (in French).
- Třešník, D. (1999). *Myslití dějiny [To imagine history]*. Prague: Paseka; Litomyšl (in Czech).
- Třešník, D. (2006). Slovanská liturgie a písemnictví v Čechách 10. století. Představy a skutečnost [Slavic liturgy and literature in the 10th century Bohemia. Imagination and reality]. *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa [Saint Procopius, Bohemia and Central Europe]*. P. Sommer (Ed.). Prague: People's News Publishing House, pp. 189–218 (in Czech).
- Trzeshetnik, D. (1985). Velikaya Moraviya i vozniknovenie gosudarstva Przhemislovtssev (Svyatopolk i Borzhivoi) [Great Moravia and the emergence of the Přemyslid state (Svatopluk and Borzhivoj)]. *Velikaya Moraviya, yee istoricheskoe i kulturnoe znachenie [Great Moravia, its Historical and Cultural Significance]*. G. E. Sanchuk, J. Poulik (Eds.). Moscow: Nauka, pp. 160–174 (in Russian).
- Vadna, M. (2013). Obraz krále Svätopluka I. v českých kronikách [The image of king Svatopluk I in Czech chronicles]. *Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy [Svatopluk in European Literature. Studies to the History of the Svatopluk Legend]*. M. Homza, et al. (Eds.). Bratislava: Post Scriptorium, pp. 230–282 (in Slovak).
- Vaniček, V. (2007). *Soběslav I. Přemyslovci v kontextu evropských dějin v letech 1092–1140 [Soběslav I. The Přemyslids in the Context of European History in 1092–1140]*. Prague; Litomyšl: Paseka (in Czech).
- Verkholtantsev, J. (2010). Littera specialis... a beato Jeronimo: How did sts. Cyril and Methodius lose recognition as inventors of the Glagolitic letters to st. Jerome? *Ricerche slavistiche [The Slavic Research]*, no. 54, pp. 225–263 (in English).
- Verkholtantsev, J. (2014). *The Slavic Letters of St. Jerome. The History of the Legend and its Legacy, or, how the Translator of the Vulgate became an Apostle of the Slavs*. Illinois: Northern Illinois University Press; DeKalb (in English).
- Verkholtantsev, J. (2016). Croatian monasticism and Glagolitic tradition. Glagolitic letters at home and abroad. *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*. I. A. Murzaku (Ed.). London; New York: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 42–61 (in English).
- Vilkul, T. (2012). O proiskhozhdenii «Rechí Filosofo» [On the origin of the «Philosopher's Speech»]. *Palaeoslavica*, no. 20/1, pp. 1–15 (in Russian).
- Vilkul, T. (2015). *Litopys i khronohraf. Studii z tekstolohii domonholskoho kyivskoho litopysannia [Chronicle and Chronograph. Studies on the Textology of Pre-Mongol Kyivan Chronicle]*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (in Ukrainian).
- Vlasto, A. P. (1970). *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*. Cambridge: At the University Press (in English).

Vlasto, A. P. (2004). *Zaprovadzhennia khrystyianstva u slovia. Vstup do serednovichnoi istorii slovia* [The Entry of the Slavs into Christendom: An Introduction to the Medieval History of the Slavs]. Kyiv: Yunivers (in Ukrainian).

Voloshchuk, M. (2014). «Rus» v cheshskikh zemlyakh (Bogemiya, Moraviya, Sileziya) XI–XIV vv.: izbrannyye problemy [«Rus» in the Czech lands (Bohemia, Moravia, Silesia) in the 11th–14th centuries: selected issues]. *Rossica Antiqua: researches and materials*, no. 2, pp. 3–42 (in Russian).

Wihoda, M. (2010). *Morava v době knížecí* [Moravia in the Time of Princes]. Praha: People's News Publishing House (in Czech).

Wihoda, M. (2014). The Tradition of Saints Cyril and Methodius in the Memory of the Přemyslid Era. *The Cyril and Methodius Mission and Europe. 1150 Years Since the Arrival of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia*. P. Kouřil, et al. (Eds.). Brno: The Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, pp. 310–314 (in English).

Wihoda, M. (2015). *První česká království* [The First Czech Kingdom]. Praha: People's News Publishing House (in Czech).

Wihoda, M. (2015). *Vladislaus Henry. The Formation of Moravian Identity* / K. Millerová (Transl.). [Series: East Central and Eastern Europe in the Middle ages. Vol. 33]. Leiden; Boston: Brill (in English).

Wihoda, M. (2016). Zlatá bula sicilská. Místo národní paměti nebo prostor k zamyšlení? [The Golden Sicilian Bull. A place of national memory or a space for reflection?]. *Zlatá bula sicilská. Mezi mýtem a realitou* [The Golden Sicilian Bull. Between the myth and reality]. M. Wihoda, J. Žemlička (Eds.). Prague: Lidové noviny Publishing House, pp. 69–97 (in Czech).

Zástěra, J. (1990). *Znojemská rotunda a Velká Morava* [The Rotunda of Znojmo and Great Moravia]. Brno: At the own edition (in Czech).